

**Levensomstandig-
heden: bestaan-
zekerheid op
andere gebieden
dan het werk en de
activiteit**

Werkende armen in Brussel krijgen nog met andere problemen af te rekenen dan die in verband met hun werk- en arbeidsomstandigheden. Het weergeven van de dagelijkse levensomstandigheden van de werkende armen is fundamenteel om te begrijpen wat hun leven zowel structureert als verandert.

In dit deel zullen we kijken naar wat er gemeenschappelijk is in de situaties van de bevraagde werkende armen of wat extreem verschillend is, en soms zelfs helemaal tegenovergesteld. Binnen dit brede spectrum van situaties komen verschillende vormen van bestaansonzekerheid en soorten deprivatie aan bod.

De nauwkeurige beschrijvingen van de situaties van bestaansonzekerheid en armoede zijn niet bedoeld om een schijnwerper te richten op de ellende. Maar vanuit onze globale en dynamische benadering van de verarmingsprocessen, lijkt het noodzakelijk om de concrete context te beschrijven, de situaties waarin kwetsbaarheden en ongelijkheden, vaak gecumuleerd (zie hoofdstuk 4), kunnen worden waargenomen in het leven en de ervaringen van alledag.

De analyse van het materiaal dat werd verzameld tijdens het kwalitatieve onderzoek (gesprekken en vragenlijsten) stelt ons in staat te beschrijven wat meermaals terug komt en wat er uit springt.

3.1. Ontoereikendheid, instabiliteit en afwezigheid van inkomen uit werk

De opvallendste overeenkomsten in de het tegelijk beleven van aan het werk te zijn en in bestaansonzekerheid te leven zijn **de ontoereikendheid, instabiliteit of afwezigheid** van inkomen. Deze situatie heeft grote gevolgen, zowel voor het individu (psychisch, fysiek) als voor het huishouden (deprivaties, schulden, verlies van huisvesting, verhuizing, gezondheidstoestand enz.).

Het **inkomen is een constante zorg** en het is moeilijk voor werkende armen om vooruit te kijken. Een deel van de respondenten zei te vermijden om aan de volgende dag, de volgende week of de volgende maand te denken.

De werkende armen die we spraken, zeiden het gevoel te hebben dat een deel van de bevolking geen besef heeft van wat zij doormaken. Nochtans komen ze vaak in contact met mensen die er niet in slagen rond te komen, met een salaris dat onder de armoedegrens ligt. Zoals deze platformmedewerker aangeeft:

Mensen beseffen het niet, zie je. (...) De mensen weten het gewoon niet. Er zijn flikken die daar elke middag komen eten, al die leraren van de scholen in de buurt, begrijp je wat ik bedoel? In feite houden de mensen het zelf in stand, maar zonder het te weten (...) Maar zal er één klant echt bij zichzelf denken "Vandaag, in 2020, zijn er mensen in Brussel die vier euro per uur betaald krijgen"? Ik denk het niet, zie je, het is zo onwerkelijk dat ik denk dat ze het niet eens beseffen. [wa11]

Deze bezorger is zich terdege bewust van de enorme inkomensverschillen tussen hemzelf en de mensen aan wie hij levert, en hij wijst op de kloof tussen "zijn wereld" en "de wereld" van de mensen aan wie hij levert, totaal verschillende werelden.

Het houdt me op de been te denken dat ik het me op een dag misschien eens kan veroorloven. De meesten bestellen Japanse ijsjes, of 'mochi', dat 5 euro kost voor twee stuks en in twee seconden heb je die op. De kloof tussen het volk en de mensen... (...) Om 19.00 uur bestellen ze Twix en Snickers, ze kopen voor 25 euro chocolaatjes, ze zijn echt wereldvreemd, het is ziek" [wa11]

Chronisch inkomstekort voor werknemers met een voltijds contract van onbepaalde duur

Hoewel dit probleem acuter is voor zelfstandigen of werknemers met een kort contract, komt een inkomstekort ook voor bij voltijdse werknemers met een contract van onbepaalde duur.

Zelfs in een huishouden zonder kinderen waar twee mensen werken, de ene voltijds en de andere deeltijds, is het soms onmogelijk of moeilijk om alle rekeningen betaald te krijgen. Dit chronische tekort treft dit koppel dat in de sociale sector werkt, waar de ene een voltijds contract van onbepaalde duur heeft en de andere een deeltijds contract van onbepaalde duur:

Om in mijn behoeften te voorzien, heb ik het moeilijk om rond te komen (...) Als ik alles betaal wat ik moet betalen, mijn rekeningen, mijn onkosten enzovoort, blijft er bijna niets over (...) Soms gebruik ik wel eens een creditcard (...) Maar dat brengt me de maand erop nog in grotere problemen, het is dus een beetje een vicieuze cirkel. Dat is de situatie. Of je moet jezelf vanalles ontfeggen gewoon. [wa61]

Deze voltijdse, vaste werkneemster werkt in de

sector van de sociale bijstand en legt uit dat ze na het betalen van de verschillende rekeningen en het afbetalen van een lening nog 100 euro over heeft om van te leven:

Ik betaal dus 725 euro huur en ik heb, zoals je kunt zien ... wel, ik zal het je laten zien, twee kamers met de keuken daarachter (...) een kleine doucheruimte. Het is geen grote luxe, maar het is genoeg voor mij. (...) En je moet 60 euro per maand rekenen voor elektriciteit, en ongeveer 100 euro voor TV-internet-telefoon. Ik heb net de waterrekening gekregen en die bedraagt 200 euro, ik moest naar het OCMW, waar ik dinsdag een afspraak heb met de cel energie omdat ik niet weet hoe ik dit moet betalen (...) en het is nog maar de 3e van de maand en ik heb nog 100 euro over. Zo gaat het bijna elke maand. [wa67]

Deze werknemster bij een lokale overheid werkt met een voltijds contract van onbepaalde duur, woont alleen met haar twee dochters en zegt het heel moeilijk te hebben.

En ik vraag me vooral af wanneer dit gaat ophouden? Want in principe heb ik een zekere baan [een vast contract], dat betekent dus dat als zelfs daarmee de situatie niet stabiel is... ze nooit stabiel genoeg zal zijn. (...) Dat baart me dus veel zorgen. Ik ben 44, binnenkort 45... dus ik verlang naar een zekere mate van stabiliteit en rust in mijn hoofd. Want het is erg lastig om... tijdens mijn werkuren... er niet aan te denken dat het eigenlijk niet goed gaat. (...) Vanaf de 15e van de maand denk ik al "o jee, dat wordt lastig, dat wordt lastig!". Dat is dus echt een situatie die ik bestaansonzeker vind [wa60]

hun examens door non-stop studentenjobs aannemen omdat ze dat niet willen. Uiteindelijk trekken ze liever zelf hun plan, zolang ze daar de energie, motivatie en fysieke capaciteit voor hebben. [hulpv24]

Deze werkende maakt doorgaans geen gebruik van welke bijstand dan ook, en is ook niet van plan dat ooit te doen, ondanks de grote moeilijkheden op zijn pad.

Ik kan me aanpassen... Ik pas me aan elke situatie aan, zelfs met duizend euro (...) ik heb de broekriem aangehaald. (...) Ik kan overleven met duizend euro, maar dat is eigenlijk geen leven. Daar zit geen geluk in. Want als je ondergedoken moet leven, dat heeft geen zin... (...) Ik probeer me aan de situatie aan te passen. Dus nee, ik heb niet de gewoonte om een beroep te doen op bijstand [wa32]

In de gesprekken zeiden verschillende werkenden in bestaansonzekerheid dat ze niet geïdentificeerd wilden worden met de - gestigmatiseerde - categorieën van mensen die een vervangingsinkomen en sociale bijstand ontvangen.

Ja, helaas, je moet het nemen zoals het komt, je plan trekken, je moet, ik weet het niet, ik hou niet van zwakke mensen in het leven, je moet voor jezelf zorgen. Sommige mensen hebben zo weinig, maar ik heb de mogelijkheid om te werken, als het moet, eet ik pasta, als het moet, verkoop ik mijn auto (...). Het OCMW dat is voor mensen die het echt nodig hebben, het komt door de mensen die ervan geprofiteerd hebben dat er niet meer genoeg is voor degenen die het nodig hebben. [wa22]

Non-take-up van sociale rechten, sociale bijstand en diensten

Ondanks de onzekerheid en het gebrek aan inkomen vinden sommige bevraagden het moeilijk om hulp te vragen bij een openbare of andere dienst, zoals deze professionele hulpverlener getuigt:

Ik bedoel, als het op een gegeven moment echt nodig is, kan ik natuurlijk altijd bij een oom aankloppen. Uiteindelijk denk ik dat mijn familie altijd klaar zou staan om me te helpen, maar dat wil ik liever niet. (...) Ik wil liever geen hulp vragen aan de staat, de hulpkas of het OCMW. Dat wil ik niet. En ik ben niet de enige. Ik ken andere mensen die al lang hulp hadden kunnen vragen bij het OCMW, maar die dat niet doen en die tussen

Zwart inkomen om te (over)leven

Zwartwerk komt vooral (maar niet uitsluitend) voor bij mensen die wachten op een verblijfsvergunning of die geen verblijfsvergunning hebben, en mensen die onzichtbaar willen zijn, die de overheid de rug hebben toegekeerd. Deze werkende in bestaansonzekerheid met meer dan tien jaar ervaring werkt in het zwart in soms gevaarlijke jobs in het Brussels Gewest. Hij wordt contant betaald en geeft dit geld van dag tot dag volledig uit, zodat zijn inkomen dus zeer variabel en onzeker is:

- En hoe ga je om met je geld? Heb je een bankrekening?
- Nee, ik heb geen bankrekening. Als ik 50 euro verdien, eet ik voor 50 euro, als ik 30 euro verdien, eet ik voor 30 euro... dat verschilt van dag tot dag.
- Dus je zorgt ervoor dat je geen geld op overschot hebt?
- Nee, nee, ik ga er geen aan de kant houden, ik kleed me goed, ik eet goed, ik sport en dat is het. Ik zoek hulp bij organisaties om te eten, maar niet veel. [wa37]

We wijzen er op dat het bij zwartwerkers bijzonder vaak overkomt dat ze aan het eind van een dag niet worden betaald, dit zijn vaak gehoorde verhalen op de informele arbeidsmarkt en in situaties van uitbuiting.

Prioriteiten stellen tussen vaste kosten en zich dingen ontfeggen

De uitgaven voor huisvesting zijn de grootste en krijgen vaak voorrang op al de rest of gaan “ten koste” van andere uitgavenposten:

Ik betaal mijn huur, dat heeft prioriteit, zodat ik niet op straat beland. Naast de huur heb ik doorlopende opdrachten en domiciliëringen ingesteld voor mijn telefoon-, gas-, water- en elektriciteitsrekeningen, en daarna wacht ik tot de 8e of 10e tot alle domiciliëringen zijn uitgevoerd en betaald. En pas dan bekijken mijn vrouw en ik wat we kunnen doen met het beetje dat er over is, bijvoorbeeld om boodschappen te doen – maar eerder komen we er niet aan, omdat ik ook nog een lening heb voor de auto. We wachten tot dat allemaal weg is, en met wat er over is doen we... zien we wat we kunnen. [wa69]

Huur, elektriciteit, tv-internet en telefoon, want dat is echt de basis. En daarnaast natuurlijk nog mijn krediet, want als ik dat niet betaal, wordt er beslag gelegd op mijn loon, dus heb ik niet veel keus, maar over het algemeen krijg ik mijn loon op de voorlaatste werkdag van de maand en betaal ik mijn rekeningen altijd op de eerste of tweede, zodat alles betaald is en ik tenminste weet wat ik nog over heb. [wa68]

Om hun inkomen te beheren, leggen veel mensen het zo aan dat ze, als er geen schulden zijn, systematisch hun huur en alle andere rekeningen betalen zodra ze hun loon ontvangen. Vervolgens bekijken ze wat ze nog meer kunnen doen of uitgeven. Het resterende saldo is vaak ruim onvoldoende om normaal van te leven.

Deze (ongewild) deeltijdse werkende in bestaansonzekerheid, moeder van drie kinderen en met een werkloze man, betaalt eerst de huur:

- Ik moet mezelf, mijn kinderen veel ontfegen, bv. een bioscoopbezoek (...), wanneer ik bijvoorbeeld kleren koop, koop ik de ene maand voor de een, de volgende maand is het voor de ander...
- Maar nooit voor twee kinderen tegelijk?
- Nee, nee, nee, niet allemaal samen nee... Dat gaat niet. Wat ik moet echt elke cent om-draaien [wa49]

Onvoorspelbaar en instabiel inkomen

De inkomensniveaus van werkende armen lopen zeer sterk uiteen en hun materiële situaties zijn zeer verschillend (huisvesting, hulp, ...). Een deel van hen heeft een stabiel maar ontoereikend inkomen, terwijl een ander deel een instabiel inkomen heeft, ook in het kader van contracten van onbepaalde of bepaalde duur. Soms krijgen werknemers hun loon niet of niet volledig (niet alle uren aangegeven, gefragmenteerd loon in het kader van tewerkstellingsmaatregelen enz.)

De frequente overgangen van het ene statuut naar het andere en de instabiliteit van de statuten (zie hoofdstuk 2) leiden tot inkomensinstabiliteit, wat het behoud van huisvesting en de gezondheid in gevaar brengt.

Het inkomen varieert sterk naargelang de situatie, de stabiliteit of instabiliteit van de job of activiteit (zie hoofdstuk 2) en het sociaal statuut. De inkomensinstabiliteit varieert ook naargelang de sociale risico's (een ongeval hebben, zijn job verliezen, ziek worden enz.) en gebeurtenissen in het leven van de mensen (uit elkaar gaan, de volwassen leeftijd bereiken, gaan studeren of werken, een kind krijgen, trouwen, met pensioen gaan enz.)

Onvoorziene of stijgende uitgaven opvangen

De onmogelijkheid om uitgaven die veranderen in de tijd (schoolkosten, leningen, kredieten, hypotheeklening enz.) of onvoorziene uitgaven op te vangen, werd zowel door de bevroagde arme werkenden als door de hulpverleners aangegeven.

Het wankel evenwicht stort snel in elkaar bij de minste verhoging van de rekeningen, bij een verrassing, ongeval of onvoorziene uitgave die erbij komt of die zich opstapelen. Er kan snel een “kantelpunt” ontstaan dat tot een verscherpte verarming leidt.

Als dingen beginnen vast te lopen, (...) kunnen alle problemen zich opstapelen, en dat is wat ik bedoel als we over bestaansonzekerheid spreken, het gaat niet alleen over inkomensonzekerheid. (...) Neem bijvoorbeeld de auto: iemand is niet naar de keuring gegaan, krijgt een ongeval en ineens zit die midden in een catastrofe, de problemen nemen exponentieel toe. Maar dat geldt ook voor de familielaties; als het plotseling niet meer goed gaat met het inkomen, als het inkomen te laag is en ze niet alles kunnen betalen, tja dat leidt tot geruzie. [hulpv13]

Inkomensschommelingen, disfunctionele mechanismen van het sociale beschermingssysteem

Ondanks een sociaal beschermingssysteem dat in theorie bescherming biedt, is het voor werkenden in armoede of bestaansonzekerheid moeilijk om “rond te komen” of om hun rechten te doen gelden in geval van jobverlies, ziekte of ongeval bijvoorbeeld.

Variaties in loon leiden tot situaties waarbij het inkomensniveau soms onder en soms boven de armoedegrens ligt. Deze variaties kunnen jaarlijks, maandelijks, wekelijks of dagelijks zijn, afhankelijk van het soort contract, de opdracht of de prestaties:

Ik verdien ongeveer 900 tot 1000 euro per maand. Dat is als alles goed gaat. Als alles goed gaat hee. Daarom moet ik wat bijverdienen met filmopnames, zodat ik minimaal toch 1.300 - 1.400 euro per maand kan verdienen. Zo zit het dus. [wa45]

Deze variaties in het werkvolume, in functie van het aantal gewerkte uren per maand, kunnen voor mensen die recht hebben op bijkomende hulp of sociale uitkeringen tot administratieve problemen

leiden en tot mogelijke vertragingen bij hun toegang tot rechten. Bovendien zijn deze sociale uitkeringen vaak erg laag omdat ze gebaseerd zijn op deeltijds werk.

Over het algemeen liggen de sociale bijstand en uitkeringen onder de armoedegrens. Deze jonge vrouw had het erg moeilijk om rond te komen met de uitkeringen van het ziekenfonds:

De situatie is op dit moment... eerlijk (zucht), ik heb een heel slecht jaar gehad, eind 2019 en 2020, was financieel een ramp. (...) Ik heb tien maanden van een ziekte-uitkering geleefd, tijdens en na mijn zwangerschap. (...) Ik was vijf maanden zwanger, en van de ene op de andere dag moest ik een maand in het ziekenhuis blijven omdat ik een groot risico liep op een miskraam, en ik moest stoppen met werken. En vanaf dan moest ik het bed houden tot het einde van mijn zwangerschap, die voorzien was voor 17 februari. Al die tijd moest ik het stellen met een belachelijk laag inkomen uit de ziekteverzekering, (...) Ik kreeg 1200 euro per maand, dus dat was een harde klap. En we konden niet op het loon van mijn man terugvallen, omdat hij maar een contract voor 25 uur had. (...) Van alles wat ik had voorbereid, want ik ben iemand die alles graag plant, en alles wat ik had gepland, is er niets gebeurd zoals het zou moeten. [wa64]

Zelfstandigen: moeilijkheden door het tijdsverschil tussen belasting en werkelijk inkomen

Naast de vaak instabiele en onzekere inkomsten en winsten van zelfstandigen, stelt er zich een steeds terugkerend probleem: het verschil in tijd tussen de belasting en de winst. De belasting wordt niet onmiddellijk aangepast aan de winst of het ontbreken van winst.

Zowel de zelfstandigen in bestaansonzekerheid zelf als de professionele hulpverleners die hen helpen, melden dat ze grote moeilijkheden hebben om de verplichte driemaandelijkse sociale bijdragen te betalen. Blijkbaar is vrijstelling van bijdragen nog steeds moeilijk te verkrijgen, of biedt uitstel ervan weinig soelaas in combinatie met andere moeilijkheden (vaste kosten, dalende winsten enz.).

Dit tijdsverschil leidt tot onzekerheid over het inkomen en zorgt voor problemen bij het beheer van het budget.

Deze hulpverlener wijst op de onrechtvaardigheid van de regels inzake de sociale bijdragen:

Iedereen die begint en geen inkomen van 14.000 euro heeft, betaalt toch sociale bijdragen over 14.000 euro inkomen (...) Soms zijn er dus mensen die meer bijdragen betalen dan wat ze verdiend hebben. [hulpv19]

Deze zelfstandige, die aan het begin staat van zijn beroepsleven, vindt het moeilijk om een duidelijk beeld te krijgen van zijn werkelijk beschikbaar inkomen. Het is lastig om te weten wat hij *uiteindelijk* overhoudt. Dit is een terugkerend probleem voor zelfstandigen, die hun boekhouding moeten bijhouden en nauwkeurig moeten berekenen wat ze wel en niet kunnen uitgeven¹⁵⁰. Hij geeft aan dat hij het zonder de hulp van zijn ouders niet zou redden.

Een van de dingen die me een beetje bang maken, is de berekening van mijn bijdragen en mijn belastingen, vooral omdat ik zoiets heb van “Oké, ik heb 1000 euro bruto, maar wat houd ik aan het eind over? Daarom heb ik voor mezelf daar nog niets van uitgegeven. Misschien kan het wel, maar ik heb het nog niet gedaan omdat ik niet weet wat ik echt kan overhouden (...) Als ik wat beter weet wat ik verdien, zou ik al kunnen beginnen met mijn huur te betalen en minder afhankelijk te zijn van mijn ouders. [wa06]

Bovendien is de administratie vaak problematisch (zie hoofdstuk 2). Sommige mensen die dit om financiële redenen zelf doen (boekhouding, betaling van de bijdragen enz.) maken soms fouten:

Ach, alle zelfstandigen zijn onzeker ... ze kennen hun inkomen niet op voorhand (...) Het probleem is dat de bijdragen altijd berekend worden op basis van het inkomen van het voorgaande jaar, dus als ze bijvoorbeeld een heel goed jaar hadden in 2018 en een heel slecht jaar hebben in 2019, worden hun bijdragen voor 2019 berekend op basis van 2018. Dat is niet altijd gemakkelijk... Ze kunnen de bijdragen aanpassen, maar als ze zich vergissen, ja dan zullen ze betalen! Dan komen er verhogingen, boetes... en dat soort dingen [hulpv19]

Bovendien hebben zelfstandigen ook vaste kosten voor hun activiteit, die in het Brussels Gewest hoog zijn. Bijvoorbeeld de handelshuur, verzekeringskosten, energierekeningen enz. Moeilijkheden met het betalen van de vaste kosten komen regelmatig voor, zoals deze hulpverlener getuigt die zelfstandigen helpt:

Ook voor zelfstandigen volstaat het inkomen vaak niet om de huur of de kosten te betalen. Ik heb veel mensen gezien die niet wisten hoe ze hun huur moesten betalen, geloof me maar. Dan hoorde ik: “hoe ga ik mijn huur betalen?” [hulpv19]

Moeite om te sparen

De respondenten gaven aan het moeilijk te hebben om al hun rekeningen te betalen en sparen werd nog vaker onmogelijk genoemd:

Oh nee, sparen zit er niet in. Aangezien ik niet eens rond kom, zie ik niet in hoe ik ook maar iets zou kunnen sparen. Het is dus ook moeilijk om aan grote aankopen te denken, in dit stadium is dat zelfs ondenkbaar. [wa61]

Deze moeilijkheden om te sparen vergroten en versterken de ongelijkheid in de toegang tot eigendom bijvoorbeeld. Voor veel huishoudens is het niet mogelijk om een eigendom te verwerven, zelfs niet via gespecialiseerde organisaties zoals het Woningfonds¹⁵¹:

Ik dacht erover na en zei tegen mezelf: “Oké, misschien moet ik proberen het woningfonds aan te spreken om te kijken of ik een appartement kan kopen” (...) Ze gaven me een principeakkoord, maar voor een bedrag waarmee ik nooit een appartement zal kunnen vinden ... toen dacht ik echt “o jee” ... je zit dus in een vicieuze cirkel. Het is heel lastig... [wa60]

Verskillende studies hebben de impact van de groeiende ongelijkheid in vermogen en spaargeld op de sociale mobiliteit op lange termijn gedocumenteerd (Savage, 1997). De ongelijkheden tussen eigenaars en niet-eigenaars veroorzaken bijvoorbeeld aanzienlijke effecten tussen de generaties. “Het historisch perspectief illustreert hoe kleine veranderingen in de ongelijkheid in spaarquota, rendementen of inkomen uit arbeid sterke langetermijneffecten kunnen hebben op de concentratie van activa” (Garbinti & Goupille Lebre, 2019).

¹⁵⁰ De eis van een certificaat van basiskennis bedrijfsbeheer werd in 2023 geschrapt (<https://be.brussels/nl/over-het-gewest/structuur-en-organisatie/parlement-ministers/de-gewestregering/barbara-trachte/nieuws-en-verwezenlijkingen/het-brussels-gewest-vereenvoudigt-zijn-regels-inzake-de-toegang-tot-het-beroep>)

¹⁵¹ Het Woningfonds van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest helpt mensen om een lening aan te gaan om te kopen, te huren of een huurwaarborg vast te zetten in het Brussels Gewest: <https://fonds.brussels/nl>

Spaarplicht

Sparen is vaak onmogelijk, maar voor sommige werkende armen is het een morele of familiale noodzaak of zelfs “verplichting”. Deze verplichte minimale spaarinspanning gebeurt bijvoorbeeld om de (ruime) familie in België of in het buitenland te helpen. Het gaat dan om financiële hulp (geld overmaken enz.), materiële hulp (schenkingen, versturen van pakketten enz.), schulden (hulp om te vertrekken enz.) of vormen van alimentatie voor een familielid.

Deze vrouw van 72 werkt in het zwart om haar pensioen aan te vullen zodat ze haar familie in Zuid-Amerika kan helpen, wat op middellange en lange termijn gevolgen heeft voor haar gezondheid (getuigenis van een hulpverlener):

Nu is het zo dat ze niet non-stop zal kunnen blijven zwartwerken, dus ik denk dat ze wel vermoeid zal raken en dan denk ik dat het op een bepaald moment erg zwaar zal worden voor haar. Maar dan gaat ze zichzelf nog veel meer ontzeggen omdat het niet meer mogelijk zal zijn om geld naar het buitenland te sturen... (...) Zo gaat het vaak eigenlijk, dat mensen vanaf een bepaalde leeftijd zichzelf veel meer ontzeggen om hetzelfde bedrag naar het buitenland te kunnen blijven sturen, omdat ze zich... megaschuldig voelen, dat zie ik heel sterk aankomen. [hulpv72]

Het spaargeld kan ook bedoeld zijn voor essentiële zaken: activiteiten en studies van de kinderen, vakantie of om ooit een huis te kunnen kopen in België of in het buitenland.

Soms sparen arme werkenden of werkenden in bestaansonzekerheid om een aankoop of een “investering” te doen voor een professioneel of persoonlijk project, zoals in het geval van deze werkende arme:

Kijk, ik studeer handel en ik doe ook catering. Dus dacht ik dat ik net zo goed iets kon doen dat die twee combineert. Ik had niet de middelen voor een restaurant, dus dacht ik aan een foodtruck. Een foodtruck is namelijk nog betaalbaar. Wel ja, betaalbaar, maar kijk, ik zal je de waarheid vertellen, ik heb hem besteld maar daarna heb ik in totaal voor tienduizend euro kosten gehad. Maar tienduizend euro (...) dat betekent elke dag keihard werken en niet aan het geld komen. (...) Het kostte me anderhalf jaar om zesduizend euro opzij te zetten. Zie je wat ik bedoel? En ik werkte elke dag keihard. [wa11]

Allerhande deprivaties

Het chronisch tekort aan inkomen leidt er bij de meeste werkende armen die we spraken toe dat ze zich dagelijks meerdere zaken moeten ontfzeggen.

Met betrekking tot het inkomen en in volgorde van belangrijkheid van de problemen, komt de betaling van de huur op de eerste plaats. Daarna komen de moeilijkheden om de “basisfacturen” te betalen, zoals gas, elektriciteit en water, maar ook de bijkomende kosten (kosten voor de school en de kinderen, gezondheidszorg, verzekeringen, afbetalingsplannen enz.)

De thema's die het vaakst worden aangehaald als zaken die er bij inschieten, zijn gezondheidszorg, voeding, kleding, vrije tijd en sociale activiteiten (uitstapjes voor zichzelf, activiteiten voor de kinderen, vrienden enz.).

Een van de respondenten gaf aan dat hij bepaalde plaatsen mijdt:

Ik kan niet meer alles betalen wat ik wil, zoals ik wil. Nee, nee, nee (...) Als je in deze bestaansonzekerheid terecht komt, voel je je een ander mens: “hier mag ik niet komen, ik mag hier niet naar binnen”. (...) Eigenlijk wil je er zelfs niet naar binnen! In feite is het alsof je jezelf afwijst, en dan heb ik het niet over een groot vier- of vijfsterrenhotel (...) maar over een winkel of een apotheek [wa32]

Dit fragment vat de situatie van dagelijkse deprivatie samen waar sommige werkende armen mee te maken hebben. Deze persoon heeft een hybride en wisselend statuut (tijdelijk werknemer en werkloos):

Er is niets om te verspillen buiten mijn sigaretten, buiten het kopen van eten en drinken, buiten het kopen van ... Er is niets te kopen. Ik kan eigenlijk niets kopen. Zelfs als ik mijn baard wil laten bijknippen of naar de kapper wil gaan, dat gaat niet. (...) Ik moet zelf mijn haren knippen voor de spiegel. Het is een nachtmerrie. [wa8 of 28]

Deze werknemer, die opgroeide in een eenoudergezin in bestaansonzekerheid, denkt dat het voor hem onmogelijk is om een liefdesrelatie en vriendschappen te hebben vanwege een chronisch tijdsgebrek in een leven waarin het moeilijk is om het hoofd boven water te houden:

Mijn vriendin zei dat ik er nooit was, ik was altijd aan het werk ... (...). Het is zorgelijk, ik heb mijn gevoelens aan de kant gezet, anders red je het niet, de liefde en vriendschappen, daar heb ik een kruis over getrokken, het is gewoon werken en rondkomen. Ik wil niet trouwen en kinderen krijgen, omdat ik niet wil dat zij zo moeten ploeteren als ik [wa11]

Asymmetrische macht van de werkgever, concurrentie en chronisch inkomenstekort

Een chronisch inkomenstekort versterkt de asymmetrie tussen werkgever en werknemer.

De “machtspositie van de werkgever”, de “positie van vragende partij” en van “verplichte onder velen” worden bekrachtigd. De mate van afhankelijkheid in de arbeidsverhoudingen en het sociaaleconomische risico zijn met elkaar verbonden door het niveau van het onzekere inkomen (zie hoofdstuk 2).

Mensen zonder inkomen zitten in een “vragende positie” naar werk, een contract, een loon. Een deel van deze mensen is bereid een job of een prestatieaanbod te accepteren ongeacht de “prijs”, ongeacht de werkomstandigheden en de loonvoorwaarden.

Deze toegenomen asymmetrie versterkt het klimaat van intense concurrentie tussen groepen werkenden die op zoek zijn naar een job of een activiteit. Deze concurrentie draagt ook bij aan de duidelijke verslechtering van de arbeidsomstandigheden in sectoren die al heel veel werkende armen en werkenden in bestaansonzekerheid tellen.

De bereidheid om onder van slechte arbeidsomstandigheden te werken wordt onder meer verklaard door de nood aan inkomen en activiteit:

Ten eerste wil je een inkomen hebben, dus ja, want als je klaagt, kan de werkgever zeggen “oké, ik heb er tien die staan te wachten”... In de schoonmaaksector bijvoorbeeld staan er wel tien of twintig klaar. “Als je niet tevreden bent over de arbeidsomstandigheden, dan neem ik wel iemand anders.” Ik denk dus dat wat vooral belangrijk is in verband met arbeidsomstandigheden, is, voor mij, dat het nog moeilijker is om aan preventie te doen, want zelfs de werknemer heeft nog liever slechte arbeidsomstandigheden met een loon dan helemaal geen werk [hulpv22]

Snel oplopende, meervoudige en gehegroepeerde schuldenlast

Schulden zijn zowel een gevolg als een versterkende factor van situaties van bestaansonzekerheid (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2021). Uit een analyse van de gegevens van verschillende schuldbemiddelingsdiensten in Brussel blijkt dat de meeste schulden eigenlijk lefschulden zijn (huisvesting, gezondheidszorg, terugvorderingen, alimentatie enz.), schulden die werden aangegaan voor essentiële goederen en behoeften.

Een kwart van de mensen die een beroep doen op schuldbemiddelingsdiensten worden als “aan het werk” wordt beschouwd, en het is vaker mogelijk afbetalingsplannen te organiseren voor werkenden met een stabiel contract. De schuldbemiddelingsdiensten zien evenwel de graad van insolventie toenemen, ook bij werkenden (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2021, p. 17). De instabiliteit van de contracten, van de activiteit en het inkomen, alsook de hybride statuten die in dit onderzoek naar voor kwamen, bevestigen deze bevindingen.

Sommige van de werkende armen die we spraken, hebben één of meer afbetalingsplannen en/of één of meer kredieten lopen, die mogelijk snel tot een “schuldenspiraal” kunnen leiden, zoals deze professionele hulpverlener getuigt:

Af en toe zie ik echt vreselijke toestanden die alleen maar erger worden waarbij dan ook huisvesting een probleem wordt dat nog bovenop alle andere komt. En dan zijn er ook nog schulden die je zomaar kunnen overkomen, want als je inkomen daalt, en je hebt maar eens een tegenslag, een parkeerboete of een rekening die je vergeten bent en er een herinnering in de bus valt die de rekening verdubbelt, dan kan het heel snel gaan. Wij hebben ook schuldbemiddelaars in ons team die worden ingezet om de spiraal te stoppen, maar zij kunnen ook niet toveren... Dat zijn moeilijke situaties. [hulpv13]

Werkenden met een structureel inkomenstekort en een instabiele job/activiteit wiens budget anders al maar nipt toereikend is om de periodes tussen de afbetalingen mee rond te komen, verzeilen bij de minste onvoorziene gebeurtenis die hun budget verstoort, in situaties van armoede.

De steeds meer gediversifieerde, gepersonaliseerde en aantrekkelijk voorgestelde vormen van krediet dragen ertoe bij dat kredieten worden opgestapeld (zie verder).

Contract voor onbepaalde duur: toegang tot het openen van een eerste krediet of tot krediethergroepering

Het eerste contract van onbepaalde duur is voor een huishouden vaak een sleutelmoment, dat toegang geeft naar een eerste krediet of een hergroepering van eerdere kredieten.

In veel gevallen zien we dat het krediet online wordt afgesloten. Deze voltijds werkende in bestaansonzekerheid legt uit hoe hij zijn eerste krediet is aangegaan:

- Omdat ik moeite had om de eindjes aan elkaar te knopen, ging ik verschillende kredieten aan om in mijn behoeften te voorzien, wat misschien niet echt een goed idee was, maar ja. Dat was vijf jaar geleden.
- En hoe ben je tot die beslissing gekomen?
- Tja, ik zag gewoon een advertentie op internet dat je een creditcard kon krijgen met een bepaald bedrag er op beschikbaar. En ik had wat geld nodig om enkele problemen op te lossen, vandaar.
- En dat was bij een privébank?
- Juist.
- En daarna heb je er nog andere genomen?
- Klopt. [wa61]

Het komt regelmatig voor dat werkenden, zodra ze hun eerste vaste job hebben, hun verschillende kredieten gaan hergroeperen:

Vanwege alle moeilijkheden die ik had, ging ik verschillende kredieten aan die ik maar moeilijk kon terugbetalen, en dus liet ik ze hergroeperen om de maandelijkse aflossingen samen te brengen. Het is voor mij de op één na duurste kostenpost [wa61]

In de volgende situatie verwierf een koppel werkenden in bestaansonzekerheid een statuut van werknemer met een voltijds contract van onbepaalde duur, wat hen de kans gaf hun kredieten te hergroeperen en een hypotheeklening af te sluiten om een huis te kopen. Maar door de komst van een kind doemen er nieuwe onzekerheden op:

We hebben een kind gekregen en zijn net buiten Brussel gaan wonen, maar we werken in Brussel met een vast contract. (...) We hebben onze kredieten laten hergroeperen, samen goed voor 1300 euro. Eerst was het 1450 euro, dus zullen we nu wat opzij kunnen zetten, dat moet lukken. Ik heb een beetje stress over de crèche, we hebben gebeld maar er is geen plaats, ik heb hem ingeschreven maar ik wacht. (...) Als ik geen

crèche heb, daar wil ik liever niet aan denken (...) [wa34]

Deze voltijdse werknemster in de welzijnssector kan niet leven van haar salaris. Ze betaalt kredieten af die ze in het verleden is aangegaan en heeft ze gehergroepeerd, maar ze heeft opnieuw moeten lenen. Ze leeft nu van het saldo dat overblijft na loonbeslag:

Ik heb kredieten afgesloten toen ik nog samen was met mijn ex, die kredieten geweldig vond en me er een beetje heeft laten inlopen, omdat ik, welja, jong, dom en verliefd was. Dus ging ik een krediet aan om op vakantie te gaan, en toen nog een voor eh... verjaardagen en zo, tja zo is het gegaan. Maar zo zat ik dus wel met persoonlijke leningen opgezaald (...) en hij zei tegen me "Ja maar kijk, zo kunnen we op vakantie gaan, dan zitten we goed en hebben we zeker genoeg", en ja dan doe je het maar. En toen kochten we een tv en een zitbank, ook op krediet, en ja dan ging het snel mis. Ik zat op dus toen aan 6.000 euro schulden, en ondertussen waren we uit elkaar gegaan (...) Ongeveer zes, zeven jaar geleden heb ik dan geprobeerd ze te hergroeperen... [wa67]

Veel mogelijkheden om schulden en kredieten aan te gaan, die een schuldopbouw in de hand werken

De situaties verschillen naargelang het individuele parcours van de mensen, de gezinssamenstelling, de huisvestingskosten en de arbeidssituatie, en hebben een impact op het schuldrisico.

Een element dat uit ons onderzoek naar voren komt, is de **toename van mogelijkheden** om schulden aan te gaan, waarbij er ook sprake is van een vorm van **"uitlokking" tot het maken van schulden** en een **gebrek aan duidelijkheid** wat een gezond inkomensbeheer niet bevordert.

Ja, mensen die werken lopen een groter risico op schulden. Het zijn mensen die consumentenkredieten kunnen afsluiten. (...) Ze hebben een heleboel kaarten (...) en ze "spelen" met die kaarten: "Oh, ik ga deze gebruiken en vervolgens ga ik die gebruiken om de andere terug te kunnen terugbetalen". (...) Ik weet niet wat de rentevoeten zijn, maar ik weet wel dat ik op dit moment iemand heb die 400 euro per maand moet terugbetalen op zijn kredietkaart. Dat is enorm als je €1500 verdient. [hulpv05]

Sommige werkenden hebben meerdere bankkaarten en -rekeningen. Bovendien bieden banken en kredietmaatschappijen leningen aan.

Er zijn veel kanalen langs waar deze kredieten worden aangeboden: algemene of gepersonaliseerde reclame op het internet via de sociale netwerken, maar ook bij algemener gebruik van het internet, via gepersonaliseerde e-mails op gespecialiseerde websites, via bankplatformen, gepersonaliseerde brieven enz. Kredieten worden eveneens aangeboden via maatschappijen die leningen op afbetaling verstrekken of in winkels (aanbieden van specifieke kaarten van winkelketens, aanbieden van gespreide betalingen enz.).

Deze toename van kanalen, van soorten kredieten en plaatsen waar krediet mogelijk is, verhoogt de risico's en de verleiding om schulden te maken. Een consumentenkrediet lijkt *de facto* eenvoudig, mogelijk en de enige mogelijke uitweg:

Als je al een kredietprobleem hebt en de persoon met wie ik in mei was gaan samenwonen op dat moment - in september - dan ook nog tegen me zegt "luister, ik ben er niet klaar voor", dus sta ik er weer alleen voor, met helemaal niets meer omdat ik uit mijn appartement was getrokken en al mijn meubels had weggedaan omdat we gingen samenwonen. Ik had zo goed als niets meer, en moest weer een huurwaarborg bij elkaar krijgen, ik zat echt weer in de shit, en hop, in plaats van die 6000 euro bij te houden om de kredieten terug te betalen, gebruikte ik ze voor de huurwaarborg, om meubels te kopen en om rond te komen, dus in plaats van 6000 euro, zat ik met met 12.000 euro aan kredieten. [wa67]

Bovendien is de manier waarop de financiële situatie van elke burger wordt voorgesteld op bankplatformen niet bevorderlijk voor een gezond budgetbeheer. Op de applicaties en platformen omvat het "beschikbaar inkomen" het reële inkomen en het inkomen van een krediet op de rekening (negatief). De term "**beschikbaar**" omvat bijgevolg de mogelijkheid om in het rood te gaan op een standaardrekening, alsook het maximale bedrag dat nog geleend kan worden via een creditcard. Deze voorstelling van het "reële inkomen" als "beschikbaar" omvat dus ten minste twee kredieten en zorgt voor verwarring.

Over een ander soort schulden: de afgelopen jaren nemen de belastingschulden beduidend toe, en het Ministerie van Financiën is nu in de mogelijkheid om meteen over te gaan tot loonbeslag¹⁵².

De soorten kredieten worden steeds diverser. De gebruikte kanalen zijn gepersonaliseerd en de aanbiedingen zijn talrijk. Dit veroorzaakt en onderhoudt misverstanden die bijdragen aan de opeenstapeling van kredieten en schulden.

Toevlucht tot voedselhulp

Het vraagstuk rond voedsel en voedselhulp vloeit voort uit het chronisch inkomenstekort dat in het vorige punt werd besproken. Of mensen een beroep doen op voedselhulp hangt af van de grootte van het inkomenstekort, van de situatie en wat men al heeft meegemaakt. Het komt vaak voor, maar niet systematisch. Veel mensen in bestaansonzekerheid of zelfs extreme bestaansonzekerheid die regelmatig werken, gaven aan dat ze (absoluut) weigerden gebruik te maken van voedselhulp. Een deel van de respondenten heeft nog nooit een beroep gedaan op voedselhulp, ook al is de situatie uitermate kritiek. De vernedering die er bij komt, het gebrek aan keuzemogelijkheid bij bepaalde diensten, het zelfbeeld en de voorwaarden om in aanmerking te komen worden expliciet als obstakels genoemd.

Een beroep doen op voedselhulp kan bij sommige diensten een moeilijke stap zijn omdat de persoon twee keer zijn trots moet inslikken: hij/zij moet een aanvraag indienen en aan de voorwaarden voldoen en bovendien kan hij/zij niet kiezen welke producten hij/zij gaat eten.

Waarom ik geen voedselpakketten wil gaan halen? Omdat ik zou willen kiezen wat ik wil eten, omdat ze bij de bedeling van voedselpakketten zeggen dat je kieskeurig bent als je "nee" zegt. En ik hou niet zo van de mensen die daar rondhangen, omdat er soms conflicten ontstaan, je bent de ene of de andere voorgekropen maar niet expres ... Ik wil mezelf ergens ook beschermen. En soms geven ze je dingen die vervallen zijn [wa 45]

Niet alle voedselhulpprogramma's werken zo¹⁵³, er zijn veel sociale kruidenierswinkels en voedselhulpdiensten waar de mensen kunnen kiezen of financiële hulp krijgen om te kopen wat ze willen.

¹⁵² L'Echo, 16/08/2025: (<https://www.lecho.be/economie-politique/belgique/general/le-fisc-a-de-plus-en-plus-recours-a-la-saisie-sur-salaire/10620170.html>)

¹⁵³ Financiële hulp en hulp in natura zijn verschillend, maar alle vormen van hulp gaan gepaard met toekenningscriteria. Sinds 2025 is het volume van de federale voedselhulp verminderd en zijn de toekenningscriteria strenger geworden (Newsletter van de POD Maatschappelijke Integratie van 23/06/25)

Tot slot kan een werkende arme, afhankelijk van zijn contract, activiteit en veranderingen in zijn inkomen, worden afgewezen voor voedselhulp omdat zijn situatie verbeterd is. Hierdoor valt zijn hulp weg, en kan hij ontmoedigd worden om later opnieuw een aanvraag in te dienen als dat nodig is.

Kwetsbaarheid door heel wat herhaaldelijk opduikende drempel-effecten

Werkende armen en werkenden in bestaansonzekerheid ervaren in hun sociaal-administratieve traject regelmatig drempel-effecten. Of het nu gaat om sociale bijstandsuitkeringen of vervangingsinkomens, alle sociale uitkeringen worden toegekend op basis van inkomens- en gedragscriteria. De inkomensgrenzen voor de toekenning van sociale uitkeringen verschillen naargelang de geldende wetgeving (recht op maatschappelijke integratie, recht op werkloosheid, recht op verhoogde tegemoetkoming, recht op uitkeringen voor personen met een handicap enz.) en wanneer deze grens wordt overschreden, komt de persoon niet meer in aanmerking voor één of meerdere rechten.

Over het algemeen hebben de werkende armen een inkomen dat vaak net boven de toekenningsdrempel ligt, waardoor ze dus verstoken blijven van een aantal rechten¹⁵⁴, zoals het recht op verhoogde tegemoetkoming, het sociaal energietarief, vermindering op abonnementen voor het openbaar vervoer, voedselhulp enz. Ter illustratie: deze voltijds werkende vrouw in bestaansonzekerheid beheert een eenoudergezin met twee kinderen. De oudste, die studeert, diende een aanvraag in bij het OCMW, die echter werd afgewezen:

Ja, de oudste heeft dus een aanvraag ingediend bij het OCMW om een kot te kunnen nemen en op zichzelf te gaan wonen. Maar natuurlijk vroeg het OCMW mijn loonbriefje enzovoort. Dus zeiden ze dat ik in staat zou moeten zijn om haar een “alimentatie” te geven, zoals zij dat noemen. (...) Hoe dan ook, dat komt gewoon omdat mijn salaris net boven een of andere grens ligt, waardoor niemand me meer wil helpen (lacht)! [wa60]

Deze werkende arme beschrijft de situatie van zijn moeder, hoofd van een eenoudergezin dat in bestaansonzekerheid leeft, die nooit recht heeft gehad op enige bijstand omdat haar inkomen net boven de grens lag om hiervoor in aanmerking te komen:

Omdat mijn moeder twee of drie euro meer verdiende dan het barema, moest ik mijn schoolgeld betalen, zie je. Waar ik een beetje gek van word, of ja, wat me stoort, is dat als je niets hebt, je heel veel voordelen hebt. En ik zeg niet dat dat abnormaal is, ik begrijp het, maar ik zeg alleen dat mensen zoals mijn moeder, die elke dag keihard werkt, die een alleenstaande ouder is, en die omdat ze drie euro te veel verdient, de volle pot moet betalen en geen enkel voordeel krijgt, dat vind ik toch echt schandalig. [wa11]

Daar komt nog bij dat werkende armen in het bijzonder te maken krijgen met veranderingen in de arbeidssituatie (het statuut), de gezinssamenstelling en het inkomen. De opeenvolging van korte contracten, deeltijdse contracten en hybride statuten zorgen voor aanzienlijke inkomensschommelingen, waardoor ze een tijdlang (soms zeer kort) niet meer in aanmerking komen en een recht verliezen (uitkering, vervangingsinkomen enz.).

Dat is problematisch voor een aantal werkende armen die naast hun inkomen uit werk een aanvulling ontvangen via aanvullende sociale uitkeringen, steunmaatregelen of diensten, maar voor wie de bijstand onderbroken wordt wanneer hun beroepsinkomen boven bepaalde grenzen stijgt, waardoor hun algemene financiële situatie verslechtert.

3.2. De woonomstandigheden van arme werkenden en werkenden in bestaansonzekerheid

Het inkomen en de huisvesting zijn factoren die sociale ongelijkheden en verschillen in het Gewest vormgeven en in stand houden. In tegenstelling tot in de andere twee Gewesten, is de meerderheid van de huishoudens in het Brussels Gewest (65%) huurder. Bovendien behoren de vastgoedprijzen in Brussel tot de hoogste van het land en zijn ze de afgelopen tien jaar alleen maar gestegen¹⁵⁵. Dit heeft zijn weerslag op de huurprijzen, die eveneens de hoogste van het land zijn. Hiermee wordt geen rekening gehouden in de sociale beschermingsmechanismen of in de berekening van de sociale uitkeringen voor de vele Brusselaars in armoede of bestaansonzekerheid.

¹⁵⁴ Het Institut Pour un Développement Durable heeft een analyse gepubliceerd met het voorbeeld van het sociale tarief: <http://www.iddweb.eu/docs/energie16012022.pdf> maar er bestaan nog andere werken over deze kwestie.

¹⁵⁵ Ook voor appartementen en studio's. Bron: Vastgoedcijfers Statbel op basis van het kadasterplan: (<https://statbel.fgov.be/nl/themas/bouwen-wonen/vastgoedprijzen#panel-15>)

Als grootste uitgavenpost is huisvesting het belangrijkste probleem voor een meerderheid van de Brusselaars in bestaansonzekerheid, huurders of eigenaars, en maken deze zich grote zorgen of ze hun huur wel kunnen betalen of hun hypotheek aflossen. De meeste van onze respondenten zijn huurders en gaven aan dat het moeilijk is om hun maandelijkse huur en kosten te betalen. Deze uitgavenpost neemt de grootste hap uit het inkomen van arme werkenden en werkenden in bestaansonzekerheid.

De woonomstandigheden zijn sterk uiteenlopend (huurders, mensen in opvangcentra, daklozen, mensen die in kraakpanden wonen enz.) en de huisvestingssituatie verschilt naargelang de mogelijkheden, de vereisten en de ambities van de mensen. Ter indicatie: de woonsituaties en de bijbehorende huur zoals opgegeven door onze respondenten zijn¹⁵⁶:

- samenwoning in een gedeelde woning (500 tot 900 euro);
- samenwoning in een gedeeld appartement (400 tot 950 euro);
- alleen of met een gezin, in een studio of appartement (€395 tot €1600);
- in kraakpanden of bij familie/verwanten zonder of tegen een lage huur.

De vaste kosten voor alle situaties samen variëren van 20 tot 700 euro per jaar, maar ze omvatten niet altijd dezelfde diensten. Voor internet en telefoon variëren de uitgaven volgens onze respondenten van 15 tot 130 euro per maand.

Meerdere respondenten hadden een achterstand opgelopen in de betalingen van de huur door de plotse stopzetting van hun activiteiten, door economische werkloosheid of verbreking van het contract, door een probleem met de aangifte van de werkgever (Dimona, ASR enz.) of van een OISZ¹⁵⁷.

Huurder zijn betekent in Brussel vaak al meteen bestaansonzekerheid

Huren maakt werkenden in armoede en bestaansonzekerheid kwetsbaarder, omdat er maar weinig marge is om met de verhuurder te onderhandelen over de huurprijs en omdat het grootste deel van het inkomen elke maand opgaat aan de huur.

Dat is de eerste en belangrijkste moeilijkheid, zelfs voor voltijdse werknemers met een contract van onbepaalde duur:

Wel, de woningprijzen in Brussel zijn behoorlijk exorbitant, dus dat is voor mij de duurste uitgavenpost, en ik denk voor iedereen. Ja ik vind het zeer overdreven, maar dat geldt in heel Brussel denk ik en niet specifiek waar ik woon. [wa61]

Onze respondenten verhuizen ook vaak, wat aanzienlijke kosten met zich meebrengt voor werkende armen.

En ondertussen moesten we verhuizen omdat we in een veel te kleine woning woonden, het was eigenlijk een studio waar echt geen plaats was voor een baby, en de woningprijzen in Brussel, u zult wel weten hoe dat is. [wa64]

Woningen van minderwaardige kwaliteit

Het is bijna onmogelijk om een geschikte, betaalbare woning van goede kwaliteit te vinden. De woningen zijn niet van goede kwaliteit en de energierekeningen kunnen relatief hoog oplopen, onder andere door de ouderdom van het gebouw en doordat het niet gerenoveerd is.

Huisvesting... ik bedoel... het wordt voor hen steeds moeilijker om een woning te vinden die ze kunnen betalen, dus zakken ze naar een lagere kwaliteitsklasse van woningen, omdat de eigenaars enerzijds veeleisender zijn en ze het zich aan de andere kant financieel niet kunnen veroorloven om een fortuin neer te tellen voor een woning. Er zijn verschillende mensen die ik heb gevolgd die effectief problemen hebben om hun rekeningen te betalen omdat ze in een woning zitten die niet echt top is met een eigenaar die ook niet top is, en er problemen zijn met de berekening van de waterfacturen bijvoorbeeld, en er geknoeid wordt met de meters... Dus moeten ze energiefacturen betalen waarvan ze niet zeker zijn dat alles klopt. Zo komt het dat we nogal wat mensen hebben die ondanks ons werk al moeite hebben om het hoofd boven water te houden en zich elke dag een klein pleziertje te gunnen. En daar bovenop zijn er nog problemen met de rekeningen ... [hulpv24]

¹⁵⁶ Meer informatie in de methodologische bijlage.

¹⁵⁴ Openbare instelling van sociale zekerheid

De verwarming is erg oud en we kunnen de temperatuur niet regelen. Ofwel brandt de verwarming heel hard, ofwel helemaal niet. 2 maanden geleden hebben we een e-mail naar de eigenaar gestuurd en we hebben nog steeds geen antwoord gekregen (...) ja, dat kwam door de rekeningen, we hadden een e-mail gestuurd om te zeggen dat we veel kosten moesten betalen maar dat dat niet fair was. Het probleem is dat het slecht geïsoleerd is. [wa08]

Sommige woningen zijn onbewoonbaar en duur, en vooral werkende armen hebben te maken met dergelijke situaties van “onwaardige en dure woningen”.

Ja, het zijn woningen ... In ieder geval in mijn sector waren het vaak woningen die euh ... nu ja, ik weet niet of ik onbewoonbaar zou zeggen, maar toch, die echt, althans voor mij ... waren ze onbewoonbaar. Het zijn huizen die problemen hebben met de verwarming, problemen met schimmel, problemen met de isolatie enz. Het zijn geen goede leefomgevingen (...) en ze zijn erg duur. Er waren bijvoorbeeld woningen met één slaapkamer, maar volledig onbewoonbaar en dat verhuurden ze voor 750 euro per maand, zogezegd met inbegrip van (...) de gemeenschappelijke kosten, maar het is niet hun elektriciteit of hun water. [hulpv05]

De woningen zijn ook vaak ongeschikt, overbevolkt en erg duur.

Werkenden in bestaansonzekerheid... wonen momenteel in woningen wonen die ongeschikt zijn wat het aantal slaapkamers betreft ... dus die woningen zijn overbevolkt, zijn ongeschikt en de prijzen zijn exorbitant, vooral hier in 1000 Brussel is het erg duur! En één slaapkamer als je een tienerkind hebt... dat is uiteraard niet ideaal, er is geen privacy, niet voor het kind en niet voor jezelf, en ik zie maar heel weinig gevallen die er in slagen om een sociale huurwoning te bekomen. Ze betalen dus echt de volle prijs voor een woning die helemaal niet aangepast is aan de samenstelling van het huishouden. Ook de staat van het pand ziet er niet uit [hulpv25]

Gedwongen samenwonen en in de stad moeten wonen

Voor een aantal mensen is samenwonen geen keuze, maar een absolute noodzaak om in het Brussels Gewest te kunnen blijven wonen en de huur te kunnen betalen. Er is geen andere mogelijkheid gezien het ontoereikende inkomen. Waar sommige mensen zich perfect kunnen aanpassen en het prima vinden, hebben anderen het er moeilijker mee.

Samenwonen is noodzakelijk vanwege een ontoereikend en instabiel inkomen:

Ja, en vaak zien we kleine woningen waar veel mensen leven, en die dus overbevolkt zijn. Veel mensen moeten samenwonen omdat ze geen keus hebben, en zelfs werkenden met een dubbele job met lage lonen die... dus ja, als ze dan met twee samenleggen van hun twee lage inkomens dan lukt het hun net om een woning te vinden. [hulpv07]

Huisvesting slokt het grootste stuk van het inkomen op, maar vaak is het noodzakelijk om in de stad te wonen om de kansen op werk gaaf te houden.

Ik woon in een samenwoning omdat ik het me niet kan veroorloven om op mezelf te wonen in Brussel, en hoe dan ook moet ik in Brussel wonen voor de mogelijkheden en kansen in mijn beroep, en dus woon ik in een samenwoning want hier kan ik me niets anders veroorloven. En de woning is in zeer goede staat... Momenteel betaal ik iets van 570 euro of zo. We zijn met 4 en het is eigenlijk een groot huis met een tuin, een terras en alles. We kunnen tenminste ademen! [wa44]

Hierbij moet worden opgemerkt dat als de werkende periodes heeft waarin hij enkele dagen, weken of maanden moet terugvallen op een werkloosheids-, ziekte- of invaliditeitsuitkering, of recht heeft op een aanvulling van het OCMW, samenwonen een risico inhoudt omdat dan het tarief voor samenwonenden (en niet dat voor alleenstaanden) wordt toegepast, waardoor het bedrag van de uitkering fors daalt. Het risico op verarming wordt groter.

Deze vaststelling hangt samen met de strijd voor de zogenaamde “individualisering van sociale rechten”. Sommige OCMW's hebben hun praktijken al in die zin aangepast en zullen nagaan welke kosten worden gedeeld. De OCMW's controleren de levensomstandigheden, de mate van samenwonen en afhankelijkheid en beslissen dan welk tarief ze toepassen.

Als er geen gezamenlijk huishouden is (...), ontvangt de persoon een leefloon als alleenstaande. U moet weten dat wij sociale onderzoeken uitvoeren, en we dus tijdens de huisbezoeken ook controleren of bijvoorbeeld het eten gemeenschappelijk geregeld is. Als dat niet het geval is, beschouwen wij de persoon als een alleenstaande. [hulpv16]

Maar niet alle OCMW's hebben die mogelijkheid. Maar een deel van de instellingen voor sociale zekerheid voorzien hierin, en de bewijzen die moeten worden geleverd en de voorwaarden die moeten vervuld worden zijn vaak moeilijk.

Angst voor een gedwongen vertrek en een grotere woonmobiliteit

Gezien het tekort aan betaalbare woningen doen sommige werkenden in bestaansonzekerheid er alles aan om een "goede woning" die niet te duur is te kunnen houden. Ze leven in angst voor het risico dat ze moeten verhuizen en een andere woning moeten zoeken:

Ik heb een appartement met twee slaapkamers in een oud gebouw, dus ik denk dat de huur die ik betaal... ik betaal 700 euro, eerder laag is... tenminste dat denk ik als ik kijk naar de huidige huurprijzen. We zijn hier in Vorst (...) dus ik denk dat als ik zou moeten verhuizen, het moeilijk zou zijn een appartement met twee slaapkamers te vinden voor die prijs. Maar het is voor mij zeker wel al een zware huur, omdat ik nog veel andere uitgaven heb [wa60]

Ofwel blijven deze mensen jarenlang in dezelfde woning omdat ze een buitenkansje hebben gevonden, en klampen ze zich eraan vast ongeacht de prijsstijgingen, ofwel verhuizen mensen voortdurend. [hulpv07]

Werkende armen kennen een grotere mobiliteit op de huurmarkt. Enerzijds zijn hun beroepstraject en inkomen instabiel (verlies van werk, zwart inkomen, geen loon, non take-up van rechten enz.) en dat verhoogt hun mobiliteit op de huurmarkt; en anderzijds lopen ze ook meer risico op een "gedwongen vertrek"¹⁵⁸ op vraag van de eigenaar (einde huurcontract, werken aan de woning, enz.).

Ik zie zelfstandigen die failliet zijn gegaan die weer bij hun ouders gaan wonen, of mensen die zo diep in de schulden zitten dat ze alleen nog kunnen leven met de steun van vrienden. Ze verblijven een week bij de ene en dan weer een week bij de andere (...) [hulpv04]

Bij de interviews waren heel wat mensen net verhuisd of van plan te verhuizen. Voor werkende armen brengt een verhuizing aanzienlijke financiële en administratieve kosten met zich mee, te meer omdat het vinden van een relatief betaalbare en kwaliteitsvolle woning tijd kost.

De instabiliteit van het werk, de activiteit en de toekenning van rechten (aanvullende uitkeringen, vervangingsinkomens of sociale uitkeringen) leidt tot een grote instabiliteit op het vlak van huisvesting.

Voor de meest kwetsbaren onder de werkende armen, ongezonde woningen, overlevingsomstandigheden en extreme ondergeschiktheid

Net als voor mensen zonder papieren is het voor sommige werkende armen een "helse opgave" om een woning te vinden. De enige oplossing is vaak gedwongen samenwonen in kraakpanden of andere tijdelijke verblijven, met alle risico's en ongemakken van dien:

Normaal zijn kraakpanden voor mensen zonder papieren de enige mogelijkheid, en dat is niet gemakkelijk... de bestaansonzekerheid brengt veel toestanden en problemen mee, ook op het vlak van de geestelijke gezondheid. Er zijn problemen door het gebrek aan respect voor de gemeenschappelijke ruimten... gebrek aan respect voor alles! [wa55]

Soms kunnen er preciaire afspraken worden gemaakt met de eigenaars, die niet de middelen hebben om hun eigendom te renoveren. Dat is het geval bij deze kunstenaars die in een huis woont zonder huur te betalen, maar dat ze onderhoudt en waarvoor zij de kosten betaalt:

Ik zei dus al dat ik in een kraakpand woon, het is te zeggen, ik heb een overeenkomst met een eigenaar die een leegstaand huis heeft dat hij helaas niet kan verhuren (...) omdat het vervallen is. (...) Hij heeft geen zin om te renoveren en dan aan te geven dat hij een huurder heeft. (...) Ik woon helemaal alleen in

¹⁵⁸ Uitdrukking overgenomen van het Observatiecentrum van de huurprijzen in de vorige versies.

het huis en de afspraak is dat ik het huis moet onderhouden, dat wil zeggen dat ik het moet verwarmen in de winter, de tuin onderhouden enz. en in ruil mag ik daar blijven [wa21]

De leefomstandigheden van migranten en vluchtelingen zijn vaak het slechtst: huisvesting, vormen van werk en activiteiten die vaak dicht aanleunen bij uitbuiting en in sommige gevallen zelfs mensenhandel.

Soms gaat het over gebouwen waarin tientallen uitgebuite werkende armen met een tijdelijke verblijfsvergunning leven, die wachten op een antwoord bij administratieve problemen of die geen geldige verblijfsvergunning hebben. Ondanks de signalering van de inspectiediensten verandert er niet meteen iets op het terrein. In dit fragment gaat het over een situatie waar 70 arbeiders in hetzelfde gebouw verbleven:

We zijn daar eind 2013 langsgegaan, de politie was er, het was gemeld aan de gemeentelijke instanties en er gebeurde niets. In 2018 gingen we opnieuw kijken, en nog steeds evenveel arbeiders. Deze keer hadden we toelating gevraagd aan het arbeidsauditoraat om de aanwezigheid van de dienst bevolking (gemeente) ter plaatse op te vorderen. Ze zijn gekomen, maar we hadden geen mandaat van een onderzoeksrechter hadden, dus we moesten een beroep doen op de goede wil van de bewoners... de verantwoordelijke die leiding geeft aan de arbeiders is toegekomen en weigerde ons de toegang. Het was dus niet mogelijk de locatie te laten bezoeken door de dienst bevolking, maar we zijn wel binnen geweest in de gemeenschappelijke kantine, waar de kok aan het werk was om de zeventig arbeiders te bedienen. Dat was dus een werkplek waar we wel binnen konden. Niemand kon zeggen dat ze niet gezien hadden dat er 70 arbeiders in dat pand verbleven (...) De muren zaten vol schimmel en vocht, en elke arbeider had niet meer ruimte dan die tussen zijn bed en het stapelbed erboven (...) en verder niets van privéruimte. (...) We hebben tafels neergezet in de gemeenschappelijke toiletten voor de verhoren. De magistraat moest naar buiten omdat de urinegeur hem te machtig werd. Dat gaat dus gewoon niet. Om maar te zeggen, voor ons was het al lastig om daar vier uur te werken om verhoren te doen, dus je moet je voorstellen dat die arbeiders daar wonen. [hulpv27]

Sommige werkende armen wonen op hun werkplek. Dit komt steeds vaker voor, omdat huisvesting in Brussel soms deel uitmaakt van het werkaanbod.

Als ik over woontoestanden praat, kan ik ook volgende anekdote meegeven. In juli vonden we een persoon die bovenop een koelkast sliep. Hij werkte daar en woonde in de ruimte waar de goederen werden opgeslagen, bovenop de koelkast. Men had hem gezegd: "Je mag daar wonen, gratis". Er was dus geen water, en voor zijn kleine en grote boodschap kreeg hij een plastic zak! Maar toen we deze persoon daar weghaalden zei die: "Ja, maar ik had geen keus meer, het was de COVID-periode, ik had geen appartement meer, en ik kreeg de baan, het was heel vriendelijk van hem om me daar te laten wonen". Maar dat wil ook zeggen dat, aangezien hij in het magazijn woonde, als er om 4 uur 's ochtends producten werden geleverd, hij de deur moest openen en de vrachtwagen moest uitladen. [hulpv33]

Het opgelegde of "inbegrepen" woonaanbod van de werkgever vormt een bijkomende factor van ondergeschiktheid. De werknemer wordt dubbel gecontroleerd en afhankelijk, het voelt of hij iets verschuldigd is. De werkgever heeft een zekere macht over de loon- en woonvoorwaarden (sociaaleconomisch risico) en een sterke gezagspositie in het kader van het werk (ondergeschiktheid). De ondergeschiktheids- en afhankelijkheidsrelatie is nog sterker wanneer er andere aspecten van het leven bij betrokken zijn (huisvesting, geld lenen, familie, voeding, vriendschappen enz.). Het mag duidelijk zijn dat slapen op de werkplek het ritme en het volume van de activiteit (aantal uren per dag, werktijden, pauzes enz.) aanzienlijk verhoogt.

In mijn team werken we voornamelijk met immigranten in de illegaliteit. We zien dat steeds meer mensen op hun werkplek gaan overnachten of blijven wonen. Dat wordt dus een deel van de job, of soms zelfs een deel van het loon, het feit dat ze een kamer ter beschikking stellen met een bank om op te slapen en een beetje water als dat er is. (...) Vaak delen ze een woning met meerdere mensen, (...) maar zodra je een stuk van je werk verliest, kun je de gedeelde woning niet meer betalen, en kun je geen eten meer betalen, en dus word je gedwongen om de huisvesting bij de baas aan te nemen, terwijl we weten dat bij de baas wonen vaak betekent dat de baas je 24 uur per dag in zijn grip heeft. En hij kan je echt van begin tot eind controleren. Volgens ons kom je dan in een

situatie van mensenhandel terecht, dat is immers een van de criteria: het verlies van sociale banden. Want uiteindelijk is de enige sociale band die de arbeider nog heeft die met zijn uitbouter. [hulpv33]

In sommige gevallen is er geen oplossing om een woning te vinden:

Oh nee, het was echt van dag tot dag overleven. Mensen die niets meer hebben, geen dak meer boven hun hoofd en niets om op terug te vallen. En als we proberen ze ergens naartoe te leiden, wel ja, dan zijn het mensen zonder papieren en dus zonder rechten. Afgezien dan van het recht op voedselhulp¹⁵⁹... [hulpv07]

3.3. Gezinssituatie en -samenstelling

Ook de gezinssamenstelling is een belangrijke factor om de sterk uiteenlopende situaties van werkenden in armoede of bestaansonzekerheid goed te begrijpen. Een eenoudergezin of een groot gezin kan niet op dezelfde manier een gebrek aan inkomen of schommelingen in de intensiteit van werk en activiteiten opvangen.

Wijzigingen in de gezinssamenstelling kunnen verarming in de hand werken. Deze veranderingen kunnen vormen van ongelijkheid en dagelijkse problemen creëren naar aanleiding van de instabiliteit op het vlak van tewerkstelling en werk.

Werkenden in bestaansonzekerheid in een eenoudersituatie

In het Brussels Gewest lopen eenoudergezinnen een hoger armoederisico (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2015) en in 87% van de eenoudergezinnen is een vrouw het gezinshoofd.

De combinatie van een werkende arme te zijn en gezinshoofd van een eenoudergezin maakt iemand extreem kwetsbaar, onder meer omwille van: vaak zware werkomstandigheden; deprivaties (zowel voor de volwassene als voor de kinderen) die gevolgen hebben voor alle leden van het gezin; slechts één en variabel loon dat net onder of boven de armoedegrens zit; frequente drempeleffecten voor een of meer sociale rechten; verhoogde blootstelling aan de directe negatieve gevolgen van activeringsmaatregelen (Observatorium voor Gezondheid

en Welzijn, 2015); lichamelijke en psychische uitputting door de “dubbele werkdag” en/of door het opvoedkundig en huishoudelijk werk en de dagelijkse onzekerheid omwille van de instabiliteit van contracten, uitkeringen, statuut, sociale rechten enz.; geen, onregelmatige of te laat betaalde alimentatie.

Bij het gezin moeten blijven wonen

Het is belangrijk om een onderscheid te maken tussen het samenwonen (in gemeenschap) en het woningdelen door alleenstaanden. Deze laatste vorm (waar geen kosten worden gedeeld buiten de huur- en energiekosten) lijkt vaker voor te komen dan het samenwonen met echte schaalvoordelen en gedeelde kosten. Ons veldonderzoek toont aan dat men soms weinig keuze heeft en het samenwonen dan vaak een gedwongen karakter heeft. Een aantal van de ondervraagde werkenden in bestaansonzekerheid woonden nog in het ouderlijk huis, terwijl anderen waren vertrokken maar weer teruggekeerd. De redenen van dit noodgedwongen samenwonen zijn hoofdzakelijk financieel.

In sommige gevallen kan een patriarchale of controlerende context een vrouw beletten om te werken of weg te gaan. Een dergelijke context is een bijkomende factor van overheersing, ondergeschiktheid en noodgedwongen samenwoning, waarbij men zowel privé als op professioneel vlak geen keuze heeft (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2015). Dat is het geval bij deze werkende in bestaansonzekerheid. Ze had graag van job willen veranderen, ze bleef huishoudhulp, maar moest tegen haar echtgenoot liegen opdat hij haar werk zou accepteren.

Ik kreeg de kans om in een apotheek te werken, om huishoudelijk werk te doen en af en toe eens bijspringen als assistente, maar ik was bang, want mijn man is moslim en ik ben ook moslima, maar in de apotheek zou ik mijn hoofddoek moeten afdoen. En ik was bang dat hij me zou zien zonder hoofddoek en daar zou dan ruzie van komen. [wa49]

Werken en leven in bestaansonzekerheid heeft een impact op het gezin en de soms fragiele evenwichten die het samen houdt. In sommige gevallen kan het dagelijks ervaren van bestaansonzekerheid en de opgestapelde deprivaties die men oploopt bij slopend, repetitief en vermoeiend werk (afwijkende en wisselende werktijden) leiden tot ruzies, scheidingen en het risico op huiselijk geweld.

¹⁵⁹ Sinds dit onderzoek voorziet een van de hervormingen van de nieuwe federale regering in het schrappen van materiële hulp.

Intrafamiliale bijstand

Bestaansonzekerheid in het gezin of de familie heeft een impact op werkende armen. Dit geldt bijvoorbeeld voor meerdere van de geïnterviewde studenten in bestaansonzekerheid die werken om hun gezin te ondersteunen.

We zullen zeggen dat het eerder is om het gezin te helpen, omdat er financiële problemen zijn. Daarom heb ik naar werk gezocht, gezocht, gezocht tot ik iets vond. Dat is dus de reden. En bijvoorbeeld toen ik een studiebeurs aanvraag, was dat vooral om geld te kunnen geven aan mijn vader, omdat die het nodig heeft. Welja, vooral daarom. Mijn vader is zelfstandige. Hij rijdt taxi. En mijn moeder is huisvrouw [wa09]

Hetzelfde geldt voor werkenden in bestaansonzekerheid van wie de ouders en familie in het buitenland wonen, een situatie die extra druk en soms schuldgevoelens kan meebrengen als het inkomen niet genoeg is voor henzelf en/of hun familie.

Dus misschien om de situatie te schetsen, er is een zeer zware economische crisis [land] en zelfs al hebben ze middelen, kunnen ze hun geld niet meer opnemen bij de banken (...) Wij willen hen helpen, willen tegen hen zeggen: "Kijk, wij zijn klaar met onze studie, dus kunnen jullie ook op ons rekenen als er iets gebeurt". Ze zijn er altijd voor mij geweest. Op een bepaald moment, ik ben 25, wil ik ook graag onafhankelijk zijn en kunnen zeggen dat als er iets gebeurt, ik hen kan ondersteunen met heel het traject dat ik tot nu toe heb afgelegd. [wa63]

Sommige vormen van onderlinge hulp zijn niet geldelijk, zoals tijd en huishoudelijk werk voor een familielid, "opofferingen" zoals deze werkende in bestaansonzekerheid het noemt. Ze kwam op 15-jarige leeftijd vanuit een mediterrane land naar Brussel om haar oudere zus te helpen die hier een aangegeven job had.

Mijn zus woonde hier met haar man en om opdat zij zou kunnen gaan werken ben ik voor twee jaar naar hier gekomen om voor haar zoon te zorgen. Ik offerde mezelf een beetje op. Nadien vond ik deze plaats waar ik als huishoudhulp werkte, ik deed de boodschappen en kookte, alles. [wa49]

Zorg, hulp en onderlinge bijstand aan familie betekent tijd die besteed wordt aan een of meer familieleden. Deze tijd kan dus niet worden gebruikt om een betaalde formele activiteit uit te oefenen. Deze situatie treft vooral vrouwen.

Deze werkende arme, die op een verlenging van zijn verblijfsvergunning wacht, doet nachtwerk in Vlaanderen. Hij heeft het ontzettend moeilijk om tegelijk ook voor zijn zieke vader te zorgen (samen met zijn zus), maar hij heeft geen andere keus, hij moet die twee combineren en elke dag een inkomen verdienen.

- We moeten hem helpen bij het wassen en hij weigert zich door vrouwelijke verpleegkundigen te laten wassen. (...) Hij heeft liever dat ik hem blijf wassen.
- Toen u in Brussel aankwam, lag hij in het ziekenhuis?
- Ja, hij lag in het ziekenhuis. (...) In januari 2019 werd hij er definitief uit ontslagen. Sindsdien is hij thuis. De dokter komt soms bij hem langs. Hij neemt zijn temperatuur, meet zijn suiker.
- Hebt u nog andere familieleden of vrienden die u helpen?
- Nee, we krijgen geen hulp [wa10]

Deze dwingende noodzakelijkheid werd vastgesteld in verschillende onderzoeken waarin ook situaties werden gemeld waarin moeders geen andere keuze hadden dan hun kinderen alleen te laten om werk- of activeringsverplichtingen na te komen (opleiding met verplichte aanwezigheid, stages, examens enz.)

3.4. De gezondheid van werkenden in armoede of bestaansonzekerheid¹⁶⁰: bedreigingen, risico's, gebrek aan bescherming en uitstel van zorg

We stelden ook vragen met betrekking tot de gezondheid de werkenden in armoede en bestaansonzekerheid en hun toegang tot gezondheidszorg. De sterke relaties tussen werk, activiteiten en lichamelijke en geestelijke gezondheid worden al sinds lang vastgesteld en gedocumenteerd. Er bestaan grote ongelijkheden tussen werkenden naargelang hun statuut, het soort werk/activiteit, de arbeidsomstandigheden en -verhoudingen.

¹⁶⁰ Dit punt gaat over de gezondheid los van de pandemie en de gevolgen daarvan, die in deel 5 aan bod komen.

Op een paar uitzonderingen na bevonden de meeste bevroagde werkenden in armoede of bestaansonzekerheid zich in posities (jobs, activiteiten) die niet bevorderlijk waren voor een goede gezondheid. De werkomstandigheden zijn vaak bedreigend voor de gezondheid en/of brengen een hoge psychosociale belasting of stress met zich mee.

Wanneer de werkomstandigheden op zich minder gezondheidsbedreigend zijn, blijft er nog de instabiliteit, het ritme en het feit verschillende jobs te moeten combineren, die een impact zullen hebben op de lichamelijke of geestelijke gezondheid (stress, angst, depressie).

Financiële moeilijkheden komen vaak voor en bemmeren de toegang tot zowel preventieve als curatieve gezondheidszorg. De meerderheid van de bevroagde werkende armen was gedekt door de verplichte ziekteverzekering, maar een hospitalisatieverzekering was minder gebruikelijk, in het bijzonder bij werknemers met instabiele beroepstrajecten. Een deel van de werkenden heeft geen ziekteverzekering of is deze kwijtgeraakt (voornamelijk bij de zelfstandigen). De meeste werkenden van buitenlandse nationaliteit zijn niet of slechts gedeeltelijk gedekt.

In de ontvangen antwoorden werden de volgende gezondheidsproblemen gemeld: reuma (rug, musculaire of musculoskeletale problemen enz.), gewrichtsproblemen, schildklierproblemen, diabetes, geestelijke en psychosociale belasting, ongeneeslijke ziekten (polyartritis, hiv enz.), depressie, angst en stress, en gebitsproblemen

Sommige van onze respondenten meldden ook ernstige schendingen van hun fysieke of psychische integriteit en/of die van hun naasten (dreigementen) bij gevallen van extreme uitbuiting of mensenhandel.

Uitstel en afstel van zorg

De noodzaak om een inkomen, een job of een activiteit te vinden krijgt vaak voorrang op de algemene gezondheid, het zelfbeeld en mogelijke behoeften aan gezondheidszorg. Werk betekent inkomen, overleven en behoud van de levensomstandigheden; het heeft prioriteit en mag niet onderbroken worden.

Werkenden in armoede of bestaansonzekerheid lijden aan lichte, “matige” of ernstige gezondheidsproblemen maar blijven vaak doorwerken zonder een arts te raadplegen of hun aandoeningen te behandelen, of hebben niet genoeg geld om hun behandeling of consultaties te kunnen betalen.

Op het vlak van gezondheid zien we een zekere kwetsbaarheid, maar geen besef dat ze toch voor zichzelf moeten zorgen. Ze denken aan hun werk, maar nemen geen tijd voor zichzelf... dit aspect wordt verwaarloosd. [hulpv25]

Een deel van de bevroagde werkenden in armoede of bestaansonzekerheid, of ze nu een goede, gemiddelde of slechte gezondheid hadden, zorgt niet goed of nauwelijks voor zichzelf. Dit komt zowel door de financiële schaarste als een gebrek aan tijd. Dat is het geval voor deze voltijdse werknemer met een vast contract, die aan een ernstige ziekte lijdt die regelmatig moet worden behandeld.

Tja, het is heel simpel. Wanneer ik alles heb betaald, dus mijn rekeningen, kosten enzovoort, blijft er zo goed als niets meer over. (...) Wat vaak gebeurt, is dat ik mijn medische afspraken uitstel of niet al mijn medicijnen koop als ik een voorschrift krijg. Ik moet het medicijn kiezen dat volgens mij het belangrijkste is. En voor mijn medische zorg zal ik bepaalde afspraken uitkiezen en heel vaak de andere afspraken afzeggen. [wa61]

Het is ook van toepassing bij deze werkende arme in de horeca:

Man, toen ik als ober werkte, scheurde ik mijn meniscus voordat ik aan mijn job als ober begon, zie je, en ik weet nog dat de dokter waar ik naartoe moest voor mijn knie veel te duur was, en dus zei ik tegen mezelf “ik wacht wel”. Zie je. Ik zei tegen mezelf “ik wacht wel”, ik begon als ober te werken en omdat ik twaalf uur per dag doorging, had ik geen tijd om er iets aan te doen, snap je, om naar de dokter te gaan of zo. En eigenlijk ben ik gestopt met dit werk omdat mijn knie na een maand enorm opgezwollen was. En in feite was mijn meniscus, het kapsel, gescheurd en had er zich synoviaal vocht opgehoopt in mijn knie. Kortom, dat heeft mijn gezondheid kapot gemaakt, zie je. Nadien heb ik me moeten laten opereren en al. Maar man, ik was tweeëntwintig, weet je. Dat soort dingen hoor je normaal van vaders van in de veertig, snap je wat ik bedoel? [wa11]

Deze werkende met kortdurende contracten voelde zich vernederd toen hij tandpijn had maar een vriend moest bellen om zich een tandarts te kunnen veroorloven.

Ja, ja, echt ... Ik had een tand die echt pijn deed. Ik zat echt in een vreselijke situatie door mijn tand. Op zoek naar zestig euro om het te laten verzorgen, belde ik een Belgische vriend. (...) Ik kan niet eens mijn medische kosten betalen. (...) in het begin weigerde ik, ik vraag niet graag hulp [wa32]

Naast financiële beperkingen en tijdgebrek is er ook het probleem van sociale onderbescherming dat ervoor zorgt dat zorg wordt uitgesteld, met name bij zelfstandigen, mensen die in het zwart werken en werknemers met jobs en activiteiten van zeer korte duur.

Deze freelancer, benadrukt hoe moeilijk het is om voor zijn gezondheid te zorgen, onder meer zijn geestelijke gezondheid:

Ja, slaapproblemen en vermoeidheid. Dat is eigenlijk hetzelfde verhaal als wat ik daarstraks zei over die ziekte, namelijk dat, nee eerlijk gezegd denk ik dat ik op een bepaald moment toch wel een burn-out had, maar ergens, als je zelfstandige bent, gaat dat niet, wel ja het is eigenlijk niet mogelijk, dus eerlijk gezegd nee, ik voelde echt mijn motivatie verdwijnen en had zelfs fysieke klachten. Nu goed, ik heb dan wat artikelen gelezen over burn-out, ik herkende toch veel signalen, maar ik wilde niet eens naar mijn dokter gaan omdat die uiteindelijk zou zeggen: "ja maar je moet drie maanden stoppen", dus, zie je, zodra ik een probleem heb, maak ik er in feite nog een bij. Dat is dus een punt dat een beetje lastig is aan freelancen. Je kunt dus duidelijk maar beter in goede gezondheid zijn als freelancer. [wa14]

Deze werkende heeft voornamelijk in het zwart gewerkt in Europese landen, maar heeft in België onvoldoende officieel kunnen werken om recht te hebben op een werkloosheidsuitkering. Ze is blijven werken ondanks haar vele gezondheidsproblemen.

En de dokter is verplicht je op ziekteverlof te zetten omdat je moe bent, omdat ze een kleine kanker hebben gevonden. Maar (...) hoe ga ik mijn huur, mijn rekeningen betalen? (...) Ik sprak met de maatschappelijk werkster en (...) zij gaf me hulp van het OCMW [wa23]

Financiële toegang tot gezondheidszorg en behandeling

Het meest problematische aspect wanneer men in bestaansonzekerheid leeft, is dat men het geld moet voorschieten en moet wachten op terugbetaling. De derdebetalersregeling wordt nog niet automatisch of systematisch toegepast voor alle soorten zorg en patiënten. Voor veel huishoudens is het echter een groot probleem om dat geld voor te schieten. Zelfs met een verplichte verzekering voor geneeskundige verzorging en uitkeringen kan een medische behandeling voor een ernstige ziekte te duur zijn. Deze respondent annuleert afspraken omdat hij niet snel genoeg wordt terugbetaald en onvoldoende inkomen heeft:

- Ja Ik heb enkele gezondheidsproblemen waarvoor ik meermaals per maand naar de dokter moet, dus dat kost me ook veel geld. Dus zorg ik niet zo goed voor mezelf als ik zou moeten, omdat ik het financieel niet kan bijbenen.
- Bent u aangesloten bij een ziekenfonds?
- Jazeker. Maar het probleem is nu dat de ziekenfondsen gesloten zijn sinds de lockdown. En daardoor krijg ik dus mijn gezondheidszorg niet meer terugbetaald, dus ja. Het is ook mogelijk om alles met de post te versturen, maar dat vertrouw ik niet omdat papieren vaak verloren raken. Ik ga liever zelf naar het ziekenfonds om mijn aanvragen voor terugbetaling binnen te brengen. Dat maakt het dus ook moeilijker. Sinds maart betaal ik bij de dokter elke keer de volle prijs en krijg ik geen terugbetaling, dus ook daardoor zit ik in de problemen. [wa61]

Behalve de kwestie van de derdebetalersregeling, keert ook steeds weer de problematiek terug van ontoereikende dekking voor bepaalde behandelingen, onder meer tandheelkundige zorg.

Mijn dochter moet aan haar neus worden geopereerd, ze heeft een medisch probleem. We gaan vaak naar de dokter met haar. Ook ik moet elke dag medicatie nemen voor mijn schildklier, levenslang, en ik moet ook vaak op consultatie bij de dokter om te zien of ik de dosis moet verhogen... een hele hoop kosten die ik moet betalen! (...) Ja, ik ben bij een ziekenfonds, maar ik betaal heel veel en daarna krijg ik maar een beetje terugbetaald, en ik heb niet eens geld om dat te betalen... En ook bij de tandarts, de tandarts deed niets, hij heeft er alleen maar eens naar gekeken, omdat ze tanden had die los zaten, en tanden die uitgevallen waren maar mijn dochter mankeerde niets, ze had alleen

tanden die los zaten, en nu moet ik 47,50 euro betalen en die heb ik niet! [wa56]

Met de leeftijd nemen de gezondheidszorgen en medische kosten toe. Oudere werkende armen hebben het dus nog moeilijker.

En nog iets, ik moest ook mijn kunstgebit vervangen... Dat had ik al jaren niet meer kunnen doen! Ik had een kostenraming laten maken bij de tandarts, maar ik kon het niet betalen! En nu, dankzij het geld dat ik opzij heb gezet (...) kijk! [wa59]

Men moet prioriteiten stellen voor medische zorg en de gezondheid gaat achteruit door het chronische inkomensgebrek. Een aantal behandelingen die beter worden terugbetaald zullen gevraagd worden, terwijl andere, zelfs als ze noodzakelijk zijn, verlichting bieden of belangrijk worden geacht door de arts en/of de werkende, genegeerd zullen worden. Wat we vaak zagen bij onze vorige onderzoeken (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2015) is dat er ook binnen het huishouden afwegingen en keuzes worden gemaakt, waarbij bijvoorbeeld medische zorg en opvolging alleen bij de kinderen worden uitgevoerd.

Aantasting van de gezondheid door de tewerkstelling en het werk

Het lijden op het werk is al goed gedocumenteerd en wordt onder meer gekoppeld aan nieuwe vormen van arbeidsorganisatie (Dejours, 2024¹⁶¹). Bepaalde (nieuwe) vormen van management, waaronder geautomatiseerd management, kunnen objectief en subjectief leed veroorzaken en werkenden ziek maken.

Door retrospectief te werk gaan, heeft een longitudinale studie het negatieve effect aangetoond van de arbeidsvoorwaarden uit het verleden op de lichamelijke en geestelijke gezondheid van gepensioneerden, waarbij een verband werd vastgesteld tussen belasting en lichamelijke gezondheid enerzijds en psychosociale risico's en geestelijke gezondheid anderzijds (inclusief het gebruik van medicatie) (Barnay en Defebvre, 2018). Dit in Frankrijk uitgevoerde onderzoek toonde aan dat de mythe van de vermindering van blootstelling aan risico's op het werk niet klopt. Organisatorische innovatie en de tertiarisering van de economie hebben werknemers niet bevrijd van de meest veeleisende fysieke belasting. De levenskwaliteit op het werk lijkt integendeel af te nemen in Europa. (Barnay & Defebvre, 2018)

Er zijn veel factoren die het werk gezondheidsbedreigend kunnen maken. Over het algemeen moeten werkenden in bestaansonzekerheid vaker slopend werk verrichten, wat een impact heeft op hun lichamelijke en geestelijke gezondheid: afwijkende werkuren, fysiek of mentaal uitputtend werk, repetitieve taken, werktempo, hoge werkdruk (voortgang, aantal handelingen, opgedragen taken, opgelegde doelen enz.), plaats in de hiërarchie en overmatige controle, onmenselijk management (machines, AI enz.), enz.

Meerdere factoren die in ons onderzoek naar voren kwamen, lijken concrete en aanzienlijke gevolgen te hebben op de lichamelijke of geestelijke gezondheid:

- de omstandigheden die inherent zijn aan precair werk, jobs die worden uitgevoerd door de werkende armen (repetitieve, fysiek of psychologisch belastende taken, taken die weerzin opwekken, psychosociale belasting enz.);
- de organisatie van het werk;
- de werkregelingen die bij nieuwe technologieën horen (AI, chatbots, applicaties enz.), machines, oortjes enz.
- de excessen die gepaard gaan met “lean management” (toename van het aantal taken, flexibiliteit, met minder tijd, vermindering van het aantal werkenden, minder tijd voor pauzes, rationalisering en bezuinigingen, ...);
- de reistijden;
- de omgeving: lawaai, geur, koude, extreme hitte enz.;
- de psychosociale belasting;
- vermindering van sociale contacten.

Dit is wat een hulpverlener getuigde specifiek over dienstenchequesector:

Want daar werken ze echt per opdracht. Het werk begint dus om 15.00 uur, zelfs als je er drie uur over doet om van de ene naar de andere plek te gaan, het is zwaar, zware trajecten. Op fysiek vlak is die mensen hun gezondheid op 50 jaar kapot door de repetitieve handelingen. Artrose, schouders uit de kom, ... welja, repetitieve bewegingen van de armen, veel rug- en schouderproblemen, dat

¹⁶¹ Dejours C., december 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=dpQCOc8Bmwk>

is onwaarschijnlijk bij vrouwen. Veel van hen vallen uiteindelijk terug op het ziekenfonds dus ... welja, en het is al heel vroeg dat ze op het ziekenfonds moeten terugvallen. [hulpv 07]

Werkenden in armoede of bestaansonzekerheid worden dubbel gestraft: hun werkomstandigheden zijn zwaarder, slechter en onzekerder, met een groter risico om in arbeidsongeschiktheid of invaliditeit terecht te komen, wat dan weer hun sociaaleconomische situatie verslechtert.

Over het algemeen, als we mensen bij ons zien evolueren, dan is het in de verkeerde richting, wat betekent dat de kwaliteit van de job erop achteruitgaat of dat ze achteruitgaan in de zin van een verschuiving van werk naar werkloosheid, of van werk naar het ziekenfonds, heel veel mensen die van een job bij het ziekenfonds terechtkomen als gevolg van een aftakelende gezondheid. We zien veel mensen die bij ons aankloppen ten gevolge van (...) symptomen die te maken hebben met fysiek werk (...) dat heeft geleid tot artrose, problemen met de wervelkolom, omdat ze zware lasten dragen (...); en we krijgen dus effectief mensen binnen die vanwege de kwaliteit van hun werk op de onderste trede staan. [hulpv24]

Op een paar uitzonderingen na ziet een deel van de werkenden in bestaansonzekerheid die we spraken weinig nut in hun werk, dat soms vooral een financiële functie heeft ("om den brode"). Een ander deel concentreert zich op "wat zinvol is" en aanvaardt de, soms extreme, bestaansonzekerheid als de "prijs die ze moeten betalen". Wanneer "het werk" ondanks alles "zinvol" is, zorgt de zwaarte van het werk ervoor dat het onmogelijk is "vol te houden" vanwege het gebrek aan inkomen en dus het gebrek aan erkenning voor het geleverde werk (Black Working Day, 28/11/2019).

Vaak is het voor werkenden in armoede of bestaansonzekerheid onmogelijk om stappen vooruit te zetten op het vlak van loon of in de hiërarchie binnen de bedrijfsstructuur, vanwege hun statuut of de positie die ze innemen.

Angst hoort bij het dagelijks leven

Het chronisch gebrek aan inkomen zadelt de werkende armen op met een bijna constante angst. Ze moeten hun budget berekenen, vooruit plannen, anticiperen en keuzes maken. Deze angst weegt op hen en kan ertoe leiden dat mensen medicatie moeten nemen:

Angst maakt onlosmakelijk deel uit van mijn leven, dus... ik neem angststremmers en er is echt iets waar ik niet goed mee overweg kan, ik ben me er elke dag terdege van bewust [wa60]

Werkenden in armoede of bestaansonzekerheid, die regelmatig van werk terugvallen op werkloosheid, ervaren voortdurende stress: stress om hun rechten te behouden (om gestraft te worden, om geen uitkering te krijgen tijdens een stage, om een oproep of een verplichting in de activeringsprocedures te missen, om niet hun volledige loon te ontvangen, enz.), stress om snel weer een contract, een opdracht, een uitkering te vinden, stress om de huur, rekeningen, schoolkosten te kunnen betalen, enz.

Naast het chronische gebrek aan inkomen en de instabiliteit van de trajecten, heeft ook de hiërarchische positie die werkenden in bestaansonzekerheid innemen, en in het bijzonder de onzekerheid over een contractverlenging, een impact op de geestelijke gezondheid van de werknemers.

Ze hebben een grotere kans om ziek te worden, met een schuldgevoel als dit gebeurt.

Ten eerste, wat er eigenlijk gebeurt is dat mensen in systemen terechtkomen die hen psychisch kapotmaken... De werkdruk, de conflictueuze relatie met de werkgever, de bureaucratie tot in het absurde ... en dan is er nog het spel van de concurrentie, de arbeidsmarkt en de druk van de gedachte dat je elk moment kunt worden ontslagen en makkelijk worden vervangen. Dat alles zorgt voor spanningen op de werkvloer en dan is er ook nog de dubbele straf voor mensen die ziek worden. Met andere woorden, ten eerste is er al die druk die hen kapotmaakt, en hen uiteindelijk ook ziek maakt, maar door ziek te zijn kom je ook in een precaire sociale situatie terecht... En ziek zijn veroorzaakt ook een schuldgevoel, (...) in een maatschappij die de verantwoordelijkheid altijd individualiseert: als mensen ziek zijn, is dat omdat ze te zwak zijn. [hulpv2]

Stress wordt vaak beschreven zonder zelfs maar de vraag te stellen wat dit voor de gezondheidstoestand betekent. De combinatie van bestaansonzekerheid en werk zorgt onvermijdelijk voor stressvolle situaties op het gebied van de arbeidsomstandigheden, de toegang tot uitkeringen en de materiële levensomstandigheden.

Het klopt dat ik kapotga van de stress. Ik heb altijd van hot naar her gelopen. Nu ben ik thuis, dus zou ik zen moeten zijn, maar de stress gaat nu over het antwoord van de Hulpkas. (...) Ik moest vaak naar de dokter omdat ik last had van ochtendmisselijkheid of spijsverteringsproblemen door de stress. [wa08]

Een van de hulpverleners wees op het gebrek aan preventieve maatregelen in bedrijven. Veel werknemers staan onmiskenbaar onder intense stress. Volgens hem wordt het probleem te laat en alleen curatief aangepakt. Hij heeft vragen bij de managementpraktijken en -logica.

Ze doen alleen aan secundaire of tertiaire preventie. Secundair is hoe ervoor zorgen dat het individu zich beter voelt in het bedrijf en tertiair is hoe ervoor zorgen dat mensen weer aan het werk kunnen gaan. Maar de primaire preventievraag hoe we er voor kunnen zorgen dat structuren en systemen mensen minder ziek zouden maken, wordt niet gesteld... of heel zelden. [hulpv02]

3.5. Zeer uiteenlopende onderwijs- en opleidingsniveaus: diploma's, kwalificaties, vaardigheden en ervaring

Over het algemeen onderscheidt Brussel zich van het Belgische gemiddelde door een oververtegenwoordiging van zowel laag- als hoogopgeleiden (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2024). In 2019 had 28 % van de Brusselse bevolking van 25- tot 64-jarigen hoogstens een diploma lager secundair onderwijs. 25 % had een diploma hoger secundair onderwijs (als hoogste diploma) en 47 % had een diploma hoger onderwijs. Het Gewest telt het hoogste aandeel NEET's ("Not in Employment, Education or Training"). Het percentage jongeren tussen 15 en 24 jaar die geen werk hebben en geen onderwijs of opleiding volgen, bedraagt 9,7%¹⁶².

Hoewel de relevantie van de indicator en analysecategorie "NEET" relatief is (André & Crosby, 2022), onderscheidt dit feit het Brussels Gewest samen met andere stedelijke en regionale kwetsbaarheden.

Deze ongelijkheden spelen een rol tijdens de primaire en secundaire socialisatie van het kind, wat een impact zal hebben op het onderwijs- en beroepstraject: geslacht, sociale klasse, nationaliteit, migratieachtergrond en opleidingsniveau van de ouders, familiale en individuele geschiedenis, zullen allemaal hun stempel drukken op wat mogelijk is (de Villers, 2003).

Diversiteit van de diploma's en kwalificaties van werkenden in armoede of bestaansonzekerheid¹⁶³

De meeste bevraagde werkenden in armoede of bestaansonzekerheid hadden minstens het basisonderwijs voltooid, en hun opleidingsniveau varieerde: Getuigschrift van het lager of hoger secundair onderwijs, graduaat, master en nog een hele reeks andere, al dan niet zelf gekozen, kwalificerende opleidingen.

Werkende armen met een diploma hoger onderwijs hebben het ondanks hun solide kwalificaties moeilijk om een plek te verwerven of vast te houden op de arbeidsmarkt. De ervaringen verschillen van de ene generatie tot de andere. Jonge afgestudeerden worden met tal van beproevingen geconfronteerd: jobs aannemen die weinig te maken hebben met hun opleiding en kwalificaties, bijscholingen, (on)betaalde stages, onbetaald werk enz. (zie hoofdstuk 2). Ondanks hun diploma(s) blijft de verhoopte job die stabiel is, genoeg betaalt, bescherming biedt en aansluit bij hun opleiding of ambities onvindbaar.

Talrijker zijn degenen die aan een studie en/of opleiding beginnen en deels succesvol doorlopen, maar ze niet volledig afmaken. Sommigen stoppen al snel, in het eerste of tweede jaar. Vaak zijn ze wel meerdere jaren op rij geslaagd, maar deze jaren worden niet erkend, "tellen niet mee".

Wanneer de stopzettingen worden toegelicht, worden tal van redenen aangehaald: ze kunnen het zich financieel niet "veroorloven" een opleiding of studie te volgen, ze zijn ontmoedigd door de materie of de praktijk, ze hebben hun land verlaten om naar België te komen, gebrek aan zelfvertrouwen, ziekte of een andere traumatische gebeurtenis (sterfgeval,...), enz.

¹⁶² Bron Statbel 2022 Enquête EU2020_EFT: <https://statbel.fgov.be/nl/themas/werk-opleiding/opleidingen-en-onderwijs/neett#panel-12>

¹⁶³ Een completere beschrijving van het verzamelde materiaal is te vinden in de methodologische bijlage.

In verschillende situaties moeten jonge werkenden hun familie helpen. Ze hebben geen keus. Heel wat studenten bevinden zich in deze situatie: het werk dat ze doen wanneer ze kunnen en als ze een job vinden, dient om hun ouders of familie te ondersteunen.

Heel wat mensen met een buitenlandse nationaliteit of afkomst die in België wonen, hebben een diploma behaald in een ander land, dat hier echter niet wordt erkend. Wanneer de gelijkwaardigheid van hun diploma niet erkend wordt - minstens voor het GHSO¹⁶⁴ - is het des te moeilijker om een opleiding of een job te vinden.

Wanverhouding tussen diploma en werk, moeilijk om te (her)oriënteren

Sommige bevroegde werkende armen, zeiden spijt te hebben dat ze een vorming of opleiding hadden gevolgd. Ze hebben het gevoel dat ze “voor niets moeite hebben gedaan”, dat ze hebben gestudeerd voor uiteindelijk een veel te laag loon.

Het is iets wat ik met niet weinig mensen gemeen heb. (...) Mij werd altijd verteld: “Studeer. Als je later een goed leven wilt hebben, moet je studeren”. Niet dus. Ik stel vast dat ik een bachelordiploma heb, en dat ik vrienden en andere kennissen heb die geen bachelordiploma hebben en die het financieel beter hebben dan ik. Ik ken iemand die een master heeft en omdat ze een master heeft, is het voor haar moeilijker om een job te vinden omdat het duurder is om iemand met een master aan te nemen. Dus ja, eerlijk gezegd vraag ik me af wat het nut is van een diploma als het over salaris gaat. Jawel, een diploma hebben helpt om een open geest te hebben, om bepaalde dingen te begrijpen, om kennis te verwerven. Daar twijfel ik niet aan, maar voor het loon, dat vraag ik me toch af. [wa61]

Deze werknemer vindt dat hij niet naar waarde wordt betaald. Hij is veelzijdig en voert heel verschillende taken uit tijdens zijn voltijds werk: halftijds administratief en halftijds educatief.

Ik heb een bachelor gedaan, dat is geen super diploma, maar het is er wel een. Ik vind dat dit loon, welja dat het niet overeenstemt met wat ik doe. Ik heb het moeilijk om van dat loon te leven. Zodus. Als ik mezelf vergelijk met sommige mensen, met andere mensen die ik ken, vind ik dus dat ik niet genoeg betaald krijg. [wa61]

Eenmaal aan het werk is het soms lastig om nog een opleidingstraject te starten om je professioneel te heroriënteren. Studeren of een opleiding volgen is vaak niet mogelijk omdat het absoluut noodzakelijk is continu te blijven werken om een inkomen te verzekeren. Het is voor deze werkenden niet mogelijk even te vertragen, een “pauze in te lassen” om na te denken of een stapje terug te doen. De toestand van een werkende in bestaansonzekerheid houdt een zekere ongelijke positie en ongelijke toegang in stand (hoofdstuk 4).

Ik denk dat als iemand in een preciaire job zit, dat misschien komt omdat hij of zij qua diploma, qua opleiding, geen diploma heeft gehaald en altijd fysiek werk heeft gedaan waarvoor geen diploma nodig was, en het is duidelijk dat als je eenmaal aan het werk bent, je niet zomaar naar de universiteit gaat en een andere job gaat doen. Het gebeurt, maar het is toch zeldzaam. Ik ken er die na een paar jaar volledig veranderd zijn, maar dat gebeurt toch zelden. Eenmaal van school af, dat is het dan! Een professionele heroriëntatie is dus eerder zeldzaam, en dat verbaast me dus niet zozeer. Of het moest gaan om een professionele heroriëntatie die echt noodzakelijk is vanwege een ernstig gezondheidsprobleem. [hulpv22]

Voor werkenden die geen getuigschrift van hoger secundair onderwijs hebben, bestaat de mogelijkheid hun “verworven competenties” te laten “erkenneren”, wat kan helpen om toegang te krijgen tot opleidingen en werk, zoals deze werkneemster getuigt:

En geleidelijk aan besepte ik dus dat ik vaardigheden had die niet zichtbaar waren, snap je. Het waren goede vaardigheden zou ik zeggen, zowel in kwaliteit als kwantiteit, maar ... het was voor mij ook al niet motiverend dat ik in het zwart werkte. Zie je wat ik bedoel? Met andere woorden, als ik op dat pad verder ging (zucht), zou ik op een bepaald moment misschien geen werk meer hebben en dat zou jammer zijn (...) want ik heb vaardigheden, dus kan ik ze net zo goed laten erkennen, ze laten waarderen. En dan een echte job vinden op lange termijn.

- En hoe hebt u het bureau voor de erkenning van competenties gevonden?

- (...) Op de website van Actiris, want daar keek ik vaak op, staan er advertenties die van overal komen. Bijvoorbeeld, “u hebt geen diploma maar u hebt wel kwaliteiten”, dat soort dingen dus. Wel, daar klikte ik dus op en het

¹⁶⁴ Getuigschrift van hoger secundair onderwijs.

kantoor in kwestie was niet zo ver van waar ik woon. En ja, toen was ik vertrokken. Ze gaven me een afspraak, of althans een telefoonnummer, en ik belde. En zo is het gegaan. [wa03]

Niet-erkenning van buitenlandse diploma's

De moeilijkheden in verband met de procedure en de kosten voor de erkenning van in het buitenland behaalde diploma's werden al vermeld in andere onderzoeken (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2015).

Op het ogenblik van het gesprek leefde dit koppel in een situatie van extreme armoede. Hij is ingenieur en zijn vrouw is arts, maar het is voor hen onmogelijk om een erkenning te krijgen in België:

- Zij is reanimatiearts en anesthesiste.
- Oké, en jij, jij hebt een opleiding ...?
- Ik ben marketingingenieur, maar ik werk nu als verwarmingsinstallateur... loodgieter en verwarmingsinstallateur.
- En je hebt een diploma marketingingenieur van de universiteit van ginder?
- Ja, van Algerije.
- OK, dus je komt aan in Brussel en hoe krijg je het in het begin voor elkaar om de huur te betalen?
- Ik zal eerlijk zijn, toen we aankwamen hadden we wat eigen middelen. Ik had 6.000 euro meegebracht, en toen dat geld op was begon ik kleine klusjes te doen, kleine reparaties, kleine herstellingen aan de verwarming... kleine klusjes, kleine werkjes om de huur te betalen (...) Ik weet het ook niet meer, mijn vrouw is zo'n beetje haar ambitie verloren, we werden geblokkeerd door de procedures voor de gelijkwaardigheidserkenning. [wa40]

Geen diploma, geen kwalificatie? "De fabriek van ongeschoolde arbeid"

Zijn mensen zonder diploma niet gekwalificeerd? Onze respondenten hebben kwalificaties, vormingen, ervaring en kennis opgedaan ondanks een "chaotisch traject".

Het gebruik van de termen "niet gekwalificeerd", "weinig gekwalificeerd" en "laag gekwalificeerd" kan stigmatiserend en denigrerend zijn, aangezien een deel van de mensen die zo worden aangeduid, in werkelijkheid wel degelijk kwalificaties en ervaring hebben, maar geen erkende titel of diploma kunnen voorleggen.

Door de contracttypes, de relaties tussen werkgevers en werknemers, de mate van asymmetrie, de managementmethoden, alle aspecten die in het tweede deel naar voor kwamen, is de kloof tussen mensen met en zonder diploma aanzienlijk. Mensen zonder diploma werken in slechtere en zwaardere jobs.

In sommige meer uitzonderlijke gevallen kunnen er uitbuitingssituaties ontstaan wanneer iemand er niet in slaagt zijn opleidingsniveau in België te laten erkennen of geen getuigscrift van hoger secundair onderwijs heeft. Hetzelfde geldt bijvoorbeeld voor de managementtheorieën en "nieuwe waarden" die in heel wat sectoren gangbaar zijn en die bijdragen aan de concrete en symbolische depreciatie van minder gediplomeerde werknemers: "De etnografie heeft ook kunnen aantonen dat, waar deze nieuwe managementwaarden, zoals mobiliteit en het inzetten in "projecten", de sociale en gendergerelateerde orde helemaal niet overhoop zetten, zoals hun voorstanders beweren, ze wel degelijk concrete sociale effecten hebben, zoals de toegenomen symbolische depreciatie van werknemers met de minste onderwijsachtergrond of van de beroepsethiek van de openbare dienst" (Cartier, 2019).

Tot slot is er de problematiek van jobs die beschouwd worden als "weinig kwalificaties" vereisend, met zeer slechte arbeidsvoorwaarden, terwijl veel van deze jobs integendeel veel onzichtbare kwaliteiten vereisen, zoals Schutz heeft aangetoond in zijn werk over onthaalmedewerkers. In werkelijkheid worden tal van vaardigheden gewoon niet expliciet (of financieel) erkend in deze "niet-" of "weinig" gekwalificeerde jobs: *"Hoewel onthaal als een niet-gekwalficeerde activiteit wordt beschouwd, net zoals in andere sectoren die "baantjes voor jongeren" aanbieden, wordt het personeel aangeworven op basis van sociale vaardigheden die onmiskenbaar bij de midden- en hogere klasse of een lange opleiding horen, maar waarvan de waarde niet wordt erkend."* (Schutz, 2019).

Mensen in bestaansonzekerheid opleidingen doen volgen

De meeste respondenten hebben een of meerdere certificerende of kwalificerende opleidingen gevolgd. De grote mate van bestaansonzekerheid bij het publiek van de beroepsopleidingen werd al beschreven door Bruxelles Formation (Bruxelles Formation, 2018), waarbij ook melding gemaakt wordt van selectiviteit of vooringenomenheid van de kant van de opleidingsorganisaties, die soms de neiging hebben, om hun resultaten (cijfers, doelen, aantal geslaagden en mensen aan het werk) te kunnen optimaliseren, alleen de beste profielen te

selecteren, die een grotere kans op slagen hebben (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2017).

Deze opleidingen worden gevolgd door een zeer uiteenlopend publiek, maar recent zien we een “no show”¹⁶⁵ trend, waarbij mensen niet komen opdagen voor de opleidingen. Enerzijds komen opleidingen vaker ten goede aan de hoogst opgeleiden, terwijl veel weinig geschoolde jongeren of jongeren die gestopt zijn met hun studies, een grote en dringende behoefte hebben aan opleiding. Anderzijds is het starten van een opleiding voor een deel van de jongeren en anderen in bestaansonzekerheid eerder een verplichting dan een overwogen keuze (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2015 en 2017).

De identificatie van de knelpuntberoepen door View en Bruxelles Formation stelt ons in staat de doelgroepen te vergelijken met de profielen van de gevraagde werkkenden in armoede of bestaansonzekerheid. Zij hebben een job in preciaire sectoren, maar de meesten staan ver af van dit aanbod aangezien het om gespecialiseerde beroepen gaat. Een analyse van knelpuntberoepen en de sectoren die terugkomen, en van de kwalificaties die de arbeidsmarkt nodig heeft, laat zien dat het bij de nieuwe beroepen en jobs die worden aangeboden, vooral om zeer specifieke en gespecialiseerde kwalificaties gaat.

Het volgen van een opleiding is in sommige gevallen verplicht. Tijdens de opeenvolgende enquêtes die het Observatorium in het kader van het Armoederapport heeft uitgevoerd, gaven veel respondenten aan persoonlijke problemen te ondervinden door de gedwongen opleiding: het niet mogen kiezen of persoonlijke wensen die niet in overweging worden genomen, het risico op sancties bij weigering, sancties die vasthangen aan het stopzetten van de opleiding om een job aan te nemen, demotivatie om een opleiding te volgen die men niet wenst, of het feit dat men een of meer opleidingen heeft gevolgd die niet systematisch tot een job leiden. (Observatorium voor gezondheid en welzijn, 2015 en 2017).

In het kader van het onderzoek gaven verschillende respondenten aan het gevoel te hebben dat ze zich echt verplicht voelden een opleiding te volgen naar aanleiding van verschillende activeringsmaatregelen.

Nee, nee, het zijn PWA-overeenkomsten (...) Je wordt een beetje gedwongen want ze willen zien of je gemotiveerd bent om werk te zoeken of niet. Maar dat motiveert niet om te werken. Integendeel, het is vernederend. Het

is echt vernederend. Wel, ik persoonlijk vind dat vernederend. Ze zouden het anders moeten doen, niet op deze manier. [wa32]

Deze elementen plaatsen vraagtekens bij de oriëntatie van de opleidings- en activeringsmaatregelen, die steeds meer alle (financiële of materiële) steun koppelen aan de aanvaarding van een voorgeschreven traject (opleiding of werk). De “overeenkomsten” voor de toekenning van uitkeringen bepalen dat de gebruiker een gestandaardiseerd traject moet volgen en houden steeds minder rekening met de context waarin de persoon leeft en met zijn mogelijkheden en wensen.

Studeren en werken: een ongelijke situatie

Er zijn grote ongelijkheden tussen studenten die kunnen rekenen op een ondersteunende familiale, materiële en logistieke context (huisvesting, werkruimte, mensen die kunnen helpen, inkomen, tijdsbesparing voor maaltijden, de was, administratieve zaken, bijlessen, vrijetijdsactiviteiten enz.); en studenten die de financiële, huishoudelijke, administratieve en praktische zaken helemaal of gedeeltelijk zelf moeten regelen.

Als je moet werken en jongleren met bijbaantjes (zwart of officieel), het OCMW en je studies, vermindert dit je slaagkansen en verhoogt het risico dat je je studie of opleiding opgeeft. Deze verschillen leiden tot ongelijkheden in de toegang tot opleidingstrajecten:

En zoals ik al zei, ik had er aanleg voor, dus ja, goddank, we zullen zeggen dat wat iemand in drie uur studeert, ik in een uur kan studeren, zie je. Dus dat hielp wel een beetje en zo was ik toch bijna geslaagd. Maar ik zweer je dat als ik zoals de andere studenten de kans had gehad om elke dag na school van 16.00 tot 22.00 uur naar de bibliotheek te gaan. (...) Wanneer die mensen na de lessen in de bibliotheek gingen blokken, ging ik werken, zie je. En als ik de kans had gehad om elke dag naar de bibliotheek te gaan, zou ik zeker geslaagd zijn. Dat kan ik je heel duidelijk zeggen: ik zou geslaagd zijn. [wa11]

Studeren en tegelijk werken is niet vanzelfsprekend. Dit is een situatie die vaak werd beschreven tijdens de gesprekken en die een ingewikkeld en delicaat tijdmanagement vereist met betrekking tot de tijd en energie die wordt besteed aan de studie (lessen, studeren, practica bijwonen, opdrachten, lezen enz.) en het werk (wisselende uren, stress, zware taken enz.).

¹⁶⁵ Rapport over dit fenomeen, Missions locales Bruxelles Sud (2023).

De laatste periode voor de lockdown (...) ging ik naar school, werkte ik drie dagen in de week als manager in het sushirestaurant en werkte ik in het weekend voor [een maaltijd-bezorgbedrijf]. En dan deed ik nog bewaking in een school, twee/drie uur per week links en rechts (...) Dus ja, ik heb bijbaantjes (...) ook al zit ik op het OCMW, zie je. Maar alleen met het OCMW, dat is gewoon onmogelijk! Ik zeg het ronduit, het is gewoon onmogelijk met de huidige huurprijzen in Brussel. Ik zal je zeggen, nadat ik mijn huur heb betaald, boodschappen heb gedaan, mijn telefoonabonnement heb betaald, ik zweer het je, dan staat er nog tachtig euro op mijn rekening voor die maand, zodus. Tachtig euro, dat is tweeënhalve euro per dag, dat gaat niet. [wall]

3.7. Digitale (de-)connectie

Toegang tot een mobiele telefoon, applicaties en een internetverbinding zijn tegenwoordig bijna verplicht om sociale rechten te laten gelden.

Het digital by default-principe maakt de afstand tussen de burger en de Staat en zijn diensten groter. Hierdoor is de administratieve relatie tussen de Staat en zijn burgers ingrijpend veranderd en wordt deze steeds asymmetrischer (Noël, 2021). Het regeerakkoord van de federale Vivaldi-regering bepaalde dat de digitalisering zou worden voortgezet: *“We zullen doorgaan met de ontwikkeling van de e-government. In eerste instantie zal de regering het “digital by default”-principe vastleggen, dat bepaalt dat alle procedures standaard digitaal toegankelijk moeten zijn”*.

Het regeerakkoord van de federale coalitie voor de legislatuur 2024-2029 zet de logica van de digitalisering van de overheidsdiensten voort, maar verklaart en voorziet in het behoud van menselijke lokaal: *“sommige mensen, met name kwetsbare mensen zoals ouderen en mensen met een handicap, kunnen deze digitalisering niet volgen en lopen dus het risico niet de hulp te krijgen die ze nodig hebben. De overheidsdiensten moeten ook*

*fysiek en telefonisch gewaarborgd en toegankelijk blijven, zelfs als er digitale diensten bestaan*¹⁶⁶.”

Tegelijk gaat het digitaliseringsproces verder, met name met eGov 3.0¹⁶⁷, en wordt het ook geconsolideerd met de “cloud first strategie”¹⁶⁸, en betekent het zowel een “gegevensstrategie”, een soort gegevensbeheer, maar ook “een globaal beleid voor het gebruik van artificiële intelligentie (AI) om de werking van de overheid te verbeteren en efficiëntiewinst te genereren”. Bovendien wordt opnieuw het “only once”-principe toegepast¹⁶⁹.

In de slipstream van dit stevige digitaliseringsproces bevinden zich burgers die geen internet en niet de nodige apparatuur hebben en die moeite hebben met online procedures zoals het zoeken naar informatie, het indienen van een aanvraag of het behouden van rechten enz. De transformatie van de administratieve relatie tussen de overheid en haar burgers is een belangrijke risicofactor voor de non take-up van rechten en voor sociale onderbescherming (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2017; Noël, 2021).

Mensen in bestaansonzekerheid of (extreme) armoede en met velerlei deprivaties ondervinden soms zware moeilijkheden door de toenemende digitalisering van de overheidsdiensten en de gedigitaliseerde aanvraagprocedures voor sociale rechten (Observatorium voor Gezondheid en Welzijn, 2017).

Het werk gaat niet zo goed (...). We bieden initiatiewerkshops informatica aan. Internet, Word, Excel, e-mail, Outlook (...) het is te ingewikkeld. Het gaat dan over het gebruik en werken met het toetsenbord, de muis, bestanden, Word, e-mails, zoekopdrachten op internet, enz. En over het gebruik van de smartphone. [hulpv13]

De digitalisering treft alle openbare en private diensten en instellingen. In sommige gevallen zijn opleidingen en studies alleen nog online toegankelijk.

Twee, drie dagen geleden wilde ik iemand inschrijven voor een informatiebijeenkomst over een opleiding. Maar... daarvoor moet je contact opnemen met Actiris om een uitnodiging te krijgen voor een

¹⁶⁶ Federaal regeerakkoord 2025-2029: https://www.belgium.be/sites/default/files/resources/publication/files/accord_gouvernemental-Bart_De_Wever_fr.pdf, blz. 81

¹⁶⁷ e-Gov 3.0: de digitale sociale zekerheid evolueert met u mee: <https://www.egov.socialezekerheid.be/nl/>

¹⁶⁸ Federaal regeerakkoord 2025-2029 Ibid, p. 66

¹⁶⁹ «Het “only once”-principe (slechts één keer) moet worden toegepast ten behoeve van de eindgebruiker en daarvoor moet slechts één toegang tot de digitale diensten worden aangemaakt. De FOD BOSA werkt in overleg met de betrokken actoren een overkoepelende strategie uit voor de digitalisering van de federale overheid, die wordt goedgekeurd door de Ministerraad. Alle initiatieven moeten aansluiten bij deze strategie die gebaseerd is op de bovenstaande doelstellingen, volgens het principe «naleven of motiveren». De uitrol van deze projecten, zoals MyGov bijvoorbeeld, wordt geleid door interne competentiecentra, met ondersteuning van G-Cloud.» (p. 70)

informatiebijeenkomst. Het duurde een half uur aan de telefoon en de persoon, die niet zo goed Frans verstond, zou dit nooit gelukt zijn over de telefoon. Nooit. Druk op 1 en zo, en dan op 2, en ondertussen moet je luisteren naar wat er allemaal gezegd wordt. [hulpv14]

De digitalisering van de arbeidswereld heeft ook een impact op de vaardigheden die werkgevers van werknemers vereisen.

Smartphone en internet: een onmisbare “plek” om een job te vinden en je werk en rechten te behouden

Digitalisering heeft ook een impact op de relatie werkgever-werknemer en de arbeidsverhoudingen in het algemeen. Het heeft ook invloed op de modaliteiten van werk zoeken, van de relatie met de werkgever en van de contracten die worden gevalideerd.

Met deze digitaliseringsbeweging worden de smartphone en het internet een “plek” waar werkinteracties in verband met de activiteit digitaal, sneller en regelmatig plaatsvinden. Het gaat dan bijvoorbeeld om: het zoeken naar werk of activiteiten, het versturen en bijwerken van persoonlijke gegevens in verband met de arbeidsovereenkomst, het valideren van contracten en prestaties, het zoeken naar en accepteren van nieuwe opdrachten (projecten, onmiddellijke prestaties, jobs, bijbaantjes enz.), contact met de werkgever bij thuiswerk enz.

Behalve de noodzaak om online tools ter beschikking te hebben en ermee te kunnen werken, versterkt de digitalisering van de arbeidsrelatie de asymmetrie ervan. In de uitzendsector bijvoorbeeld wordt de verlenging of aanvaarding van een opdracht met de smartphone gedaan via de applicatie van het kantoor. Zo wordt het aantal uren dus “met de pipet” en per opdracht toegewezen. Het uitzendkantoor beslist over de variatie en de duur van de werktijd.

De werknemer leest of controleert niet altijd de informatie en wijzigingen in deze gedigitaliseerde contracten. Bovendien wordt de uitzendkracht vaak pas op het laatste moment ingelicht.

Tal van arbeidsovereenkomsten worden online “ondertekend” en dus “goedgekeurd” met slechts een paar muisklikken. In ons onderzoek ging het om platformdiensten, zeer korte contracten (vervanging, met bepaalde duur, tijdelijk enz.), prestaties als zelfstandige, artistieke projecten als freelancer enz. De werknemers weten weinig over hun rechten in

het kader van hun contract, met betrekking tot hun situatie en voor het vervolg van hun traject:

Bij (platform) tekenen de koeriers online een overeenkomst, maar dat weten ze niet eens. De overeenkomst bepaalt dat (platform) niet kan worden vervolgd als de werknemer niet in orde is met zijn bijdragen. (...) [wa01]

Zoeken naar bijbaantjes op verschillende “plekken” op het web

Het internet is ook een plek waar de meeste werkenden in bestaansonzekerheid op zoek zijn naar kleine bijbaantjes, naast een halftijdse of voltijdse baan of werkloosheid.

Via advertenties op het internet, via sociale netwerken, kennissen, hun eigen netwerken of hun “gemeenschap” vinden ze baantjes, werk, eenmalige prestaties en “goede deals”, maar kunnen ze ook te maken krijgen met oplichting en “slechte deals”. Een deel van de gedigitaliseerde arbeidsmarkt bevindt zich op het darkweb (hoofdstuk 4).

Er bestaat verder ook nog een specifieke markt voor prestaties op het internet, bijvoorbeeld via internationaal platformwerk of “one shot” klussen (bv. dataverzameling en opiniepeiling).

Een hele tijd lang was ik ingeschreven op websites zoals opinions.be en dergelijke, dat zijn sites waar je deelneemt aan discussietafels, waar je producten gaat proeven of dat soort dingen, omdat ik zo... om de twee maanden een enquête of zo kon doen en zo 50 euro extra kon verdienen, ja dat was toch al 50 euro extra waardoor ik andere dingen kon betalen. [wa68]

Een ander voorbeeld zijn gespecialiseerde platformen, die snel en wereldwijd groeien. Dit fenomeen is moeilijk te meten, maar er wordt een groot aantal gespecialiseerde opdrachten aangeboden, voor platformwerkers, zelfstandigen en freelancers.

- Op het internet zijn er heel wat platformen voor freelancers, vooral voor mensen die schrijven, die op sociale netwerken zitten, marketing doen en zo meer. Dat wordt heel slecht betaald. Welja, ik weet niet goed hoe, ik ben er niet verder op ingegaan. Ik heb alleen dit project aangenomen, en we worden via het platform betaald.
- En wat voor soort platform is het, gebruiken veel mensen zulke platformen?
- Ja, enorm veel, over de hele wereld. [wa63]

Deze prestaties zijn vaak informeel en “tellen niet mee” voor de loopbaan als ze niet worden aangegeven. Bovendien worden ze slecht betaald en loopt de werkende het risico op fiscale vervolging als hij het niet aangeeft.

3.8. Mobiliteit

Een meerderheid aan pendelaars

België is een klein land en de Belgen verplaatsen zich gemakkelijk. Er zijn veel “pendelaars”. Het aantal werkenden uit de andere twee gewesten dat in Brussel komt werken is nog nooit zo hoog geweest: “In totaal werken er 259.000 Vlamingen (+10,9%) en 144.000 Walen (+6,6%) in Brussel. Voor het eerst sinds 2014 is het aantal pendelaars dat in Brussel werkt iets hoger dan het aantal Brusselaars zelf: 50,6% (403.000) van de jobs in het Brussels Gewest worden ingevuld door Vlamingen of Walen, tegenover 49,4% door Brusselaars (393.000)”. (Actiris, 2022). Omgekeerd werkt ongeveer een op de vijf Brusselse werknemers in het Vlaams of Waals Gewest.

De dynamiek van de arbeidsmarkt in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is uniek, met een zeer hoge inkomende en uitgaande mobiliteit gezien “de helft van alle werkplekken wordt ingenomen door inwoners van een ander gewest. Ongeveer een op de vijf Brusselse werknemers werkt in het Vlaams of Waals Gewest.” (Moreau en Cuyvers, 2024 en BISA, 2024).

Het grote aantal pendelaars dat in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest komt werken en Brusselaars die in Vlaanderen en Wallonië gaan werken, leidt tot een andere realiteit voor de Brusselse arbeidsmarkt naargelang men ze bekijkt vanuit het standpunt van de woonplaats of de werkplaats van de werknemers (Moreau, Cuyvers, 2024). Zoals deze auteurs aangeven, “is de dynamiek van de werknemers zeer verschillend voor de jobs in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in vergelijking met de dynamiek van de werknemers die in Brussel wonen” (Moreau, Cuyvers, 2024). (zie hoofdstuk (4)).

Een deel van de pendelaars komt niet noodzakelijk voor in deze statistieken, leeft in bestaansonzekerheid of armoede, en reist elke week, elke dag, naar andere steden, stedelijke centra, industriezones enz. in Vlaanderen of Wallonië voor een paar uur werk (tijdelijk werk, prestaties of prospectie als zelfstandige, zwartwerk enz.)

Mobiliteit als deprivatie en als een kostenpost

De kosten van het openbaar vervoer, een auto of de trein zijn te hoog voor sommige werkenden die meerdere contracten hebben.

Ik heb geen geld om een auto te kopen, dus ga ik met de trein, maar [stad] is helemaal niet gemakkelijk, zodat ik heen een uur en drie kwartier onderweg ben en terug nog eens een uur en drie kwartier (...) Het voordeel is dat ik in de buurt van Schumann woon, dus daar kan ik de trein nemen, ik moet tien minuten lopen naar een metrostation, de metro nemen, en als ik dan in [stad] ben, te voet naar de academie. Om terug te keren ‘s avonds rond 20.00 uur heb ik soms een collega die me terugbrengt naar het station, maar niet altijd, dus soms ga ik te voet terug ... [wa50]

Mobiliteit is een dimensie die ook de opeenstapeling van deprivaties illustreert waarmee werkende armen te maken hebben. De verplichting om mobiel te zijn is een vorm van bestaansonzekerheid geworden, omdat het *de facto* een impact heeft op het inkomen, op de tijd dat men weg is van huis en van zijn naasten, de tijd die op het werk en onderweg wordt doorgebracht.

Deze werknemer in de logistieke bezorgsector legt de organisatie van het werk in “routes” uit, met een lijst van leveringen (huishoudapparaten) die in de loop van de dag moet worden afgewerkt, vanuit Brussel, met ook leveringen naar het buitenland, Frankrijk, Nederland, ..

Dus de route, wat wij de route noemen, is eigenlijk een volle vracht. Dat betekent dat als we aankomen, we de vrachtwagen helemaal vol laden en dan onze ronde doen, terugkeren en onze tablet en feuille afgeven. We controleren of alles is afgeleverd en gaan naar huis. Dat is een route. Dat is ... een werkdag. Maar een route kan van 8 uur ‘s ochtends tot 9 uur ‘s avonds duren. Dat kan een enkele route zijn. En soms zit je met twee of drie routes. Dat betekent dat we bijvoorbeeld een eerste route hebben van 9.00 tot 14.30 uur. Dus als we dan klaar zijn keren we om 14.30 uur terug naar het depot en dan, om 14.45 uur, starten we meteen met een tweede route tot 19.00 uur (...) het is ook al gebeurd dat er nog een derde route was. Vorige week kwam ik terug ... het was afgelopen zaterdag, terwijl we normaal op zaterdag geacht worden op normale uren te werken, we zijn rond de middag klaar, ik zou zeggen dat je dan zo rond

14.00 uur thuis bent, maar die dag kwam ik pas om 23.30 uur terug... [wa29]

De kosten die deze dagelijkse mobiliteit met zich meebrengt, worden nog hoger door het feit dat meestal de reistijd niet of te weinig wordt meegerekend in de werktijd. Bovendien worden de reiskosten meestal slechts gedeeltelijk of helemaal niet vergoed.

Deze studente legt uit dat de manager geen rekening houdt met de moeilijkheden bij verplaatsingen wanneer hij de werkplekken en -tijden toewijst en beslist wie naar waar gaat en voor hoe lang.

-Er zijn in totaal 7 winkels en dus zei onze manager van Rogier gewoon “jij gaat daar heen”, “jij gaat daar heen” en “jij gaat daar heen”...

-(...) zonder eigenlijk rekening te houden met waar iedereen woonde?

-Nee, nee, daar kijken ze nooit naar... Je moet ook weten dat we volgens ons contract een transportvergoeding van €1,50 per dag krijgen. (...) Waar ik onlangs ook achter kwam is dat... welja, als ik 8 dagen werk voor in totaal 20 uur, staat er in mijn contract dan vaak “20 uur voor 4 gewerkte dagen”. Dus het aantal dagen waarop ik recht heb op 1,50 euro reisvergoeding klopt dan ook niet (NVDR: 4 dagen in plaats van 8). Mijn MIVB-abonnement, dat betalen zij niet met die €1,50... [wa07]

Een van de drempel effecten die de werkende armen ervaren, is de mobiliteit die een dagelijks kost met zich meebrengt. Het gratis of in prijs verlaagde MIVB-abonnement (met sterk gereduceerd tarief¹⁷⁰) is uitermate belangrijk voor het budget, aangezien veel werkenden elke dag gebruik maken van het openbaar vervoer (in de schoonmaak-, de hulp- en zorgsector enz.)

Een andere kostenpost in verband met mobiliteit zijn de ongevallen die op elk moment op weg naar het werk kunnen gebeuren. In veel situaties heeft de werkende geen volledige verzekering, een beperkte verzekering (freelancers, bezorgers, chauffeurs enz.) of helemaal geen verzekering (zwartwerkers, zelfstandigen enz.) (zie hoofdstuk (2)).

Dagdagelijks kunnen de activiteiten die worden uitgevoerd door Brusselse werkende armen zich afspeelen in het Brussels Gewest, in Vlaanderen, in Wallonië, in het buitenland en de rest van de wereld (platformwerk, digitale taken enz.).

Werkenden in bestaansonzekerheid: vaker mobiel tijdens hun werk

Meer dan een derde van de bevroegde werkenden is mobiel tijdens de werkuren. Ze moeten zich voortdurend verplaatsen wanneer ze werken, tussen twee prestaties, aanvragen, bestellingen enz. Sommige werkenden moeten zelf een deel van de mobiliteitskosten dragen die inherent zijn aan hun beroepsactiviteit.

Het betreft onder meer uitzendkrachten, maaltijden pakjesbezorgers, bezorgers van huishoudapparaten, ambulante hulpverleners in de sociale en gezondheidssector, de persoonszorg en -hulp, vervoerders, chauffeurs, schoonmakers, non-profitsector, uitzendwerk, logistiek, zelfstandigen enz.

De verplaatsingen van werkenden tijdens hun beroepsactiviteit, buiten het woon-werkverkeer, wordt momenteel niet gemeten in België. Een recente Franse studie onderzocht de omvang van het fenomeen van mobiele werkenden: “Op basis van onze statistische gegevens schatten we dat bijna 40% van de werknemers mobiel actief is, ofwel omdat ze een rijdend beroep uitoefenen (een in wezen mobiele activiteit zoals chauffeur/bezorger), ofwel omdat ze binnen hun beroepsbezigheden veel verplaatsingen moeten doen (zoals een thuisverpleegkundige). (...) Omdat ze vaak buiten het ritme van de rest van de economie werken, hebben veel werkenden die actief zijn in deze sectoren te maken met onregelmatige werkuren: nachtwerk, korte shiften enz. En dit alles heeft gevolgen voor hun statuut en arbeidsvoorwaarden. Velen werken deeltijds en hebben contracten met meerdere werkgevers (in het bijzonder beveiligingsagenten en onderhoudspersoneel). Deze mobiele werkenden worden ook niet zichtbaar gemaakt in de statistieken. “De analyse van de woon-werkmobiliteit, die de kern vormt van de observatie van de werkgerelateerde verplaatsingen, baseert zich op de verplaatsingen tussen een woonplaats en de locatie van het bedrijf, wat de dagelijkse realiteit van deze jobs maar zeer gedeeltelijk dekt” (Loisel, Talandier, 2022)

In welke sectoren worden mobiele werkenden het meest aangetroffen? Dat zijn de typische preciaire sectoren, jobs die vaak worden uitgeoefend door Brusselaars (zie hierboven): “Dit kunnen activiteiten zijn die verband houden met diensten aan bedrijven (logistiek, transport, groothandel, technische studies, beveiliging, schoonmaak enz.), of met diensten aan huishoudens (verpleegkundigen, podiumkunsten, huishoudelijk personeel enz.). In de privésector zijn de meeste mobiele werkenden echter

¹⁷⁰ Geldende verminderde tarieven volgens de MIVB: <https://www.stib-mivb.be/startpagina/kopen/product-catalog-season-pass> (geraadpleegd op 17/05/2022)

tewerkgesteld in bedrijfsgerichte sectoren (beveiliging, schoonmaak, logistiek enz.), of in gemengde sectoren die zich zowel op huishoudens als bedrijven richten, zoals in de bouw. Zes sectoren zijn goed voor bijna 75% van de mobiele werkenden, namelijk de bouw en openbare werken, schoonmaak van gebouwen, de groothandel, de uitzendsector, technische studies, IT-consultancy en -herstellingen (Loisel, Talandier, 2022)

De auteurs wijzen erop dat in vergelijking met de klassieke tewerkstelling, die in Frankrijk in 10 jaar tijd met 3% is gegroeid, dit soort jobs in 10 jaar met 10% is gegroeid, wat dus een duidelijke trend bevestigt naar een “snelle toename van het aantal mobiele werknemers in onze samenleving”. (Loisel, Talandier, 2022).

Vanuit een prospectief oogpunt zou het goed zijn deze mobiliteit tijdens de werkuren te kunnen meten, evenals de risico's en kosten die ermee gepaard gaan.

3.9. Dagelijks sociaal leven, vrije tijd en vakantie

De overgrote meerderheid van de bevroegde werkenden in armoede of bestaansonzekerheid gaat niet op vakantie en heeft een vrij beperkt sociaal leven. Vrije tijdsactiviteiten en sport zijn duur.

Het enige wat ik doe is mensen zien, dus gewoon naar buiten gaan, wandelen in het park en zo. Maar je moet jezelf daar wel toe aanzetten, en tegen jezelf zeggen: ik moet naar buiten. ... omdat het me goed zal doen, ook al heb ik het heel druk, ook al heb ik nog veel werk te doen. [wa63]

De bevoorrechte mensen zullen we maar zeggen, beseffen niet eens meer hoe bevoorrecht ze zijn. Het spijt me, maar, 's middags uit gaan eten is een privilege geworden, begrijp je. Volgens mij is dat een privilege geworden. Het is al ik weet niet hoe lang geleden dat ik nog eens uit ben gaan eten, want dat geld gaat op in rook, begrijp je. Ik zou wel graag willen hoor, maar de mensen hebben geen idee. [wa11]

Het sociaal leven verschilt naargelang het persoonlijke verhaal, het levenstraject, het karakter en het sociale netwerk. Sommigen leven extreem geïsoleerd (met weinig relatiewerken, geen familie, geen naasten enz.), anderen isoleren zich al dan niet vrijwillig, en nog anderen onderhouden uitgebreide

relatienetwerken (naasten, familie, gemeenschappen, burens enz.) en een sociaal leven dat weinig kost (gratis activiteiten).

Het onderhouden van sociale relaties brengt kosten met zich mee en de levensomstandigheden van werkenden in armoede of bestaansonzekerheid laten niet altijd toe deze kosten te dragen.

Nee, niet zozeer op het vlak van gezondheid, maar op het vlak van het sociaal leven... dit zijn duidelijk mensen die heel weinig sociaal leven hebben omdat ze het zich financieel niet kunnen veroorloven... dit zijn mensen die relatief geïsoleerd zijn omdat, want ja, hun woning is van slechte kwaliteit is, dus gaan ze bij hun thuis geen vrienden uitnodigen, ze hebben niet genoeg geld om eens iets te gaan drinken, naar de bioscoop te gaan, naar een restaurant... behalve degenen die, tussen aanhalingstekens, in gemeenschap leven, in die zin dat er gemeenschappen zijn die elkaar wel zien, ze hebben een plek, een vereniging, een netwerk waar ze elkaar ontmoeten, maar het is waar dat, over het algemeen, hun sociaal leven dat hangt ervan af, omdat ze noch de financiële middelen noch een plek hebben om die band te kunnen onderhouden. [hulpv24]

Hoewel werkenden in bestaansonzekerheid de broeksriem aanhalen, willen sommige ouders hun kinderen toch vrijetijdsactiviteiten kunnen bieden. Deze werkende wil iets kunnen doen voor het welzijn en het sociale leven van haar kinderen, kunnen zeggen dat ze iets voor hen doet, dat ze op haar kunnen rekenen. Ondanks de financiële stress organiseert en anticipeert ze, en maakt ze keuzes die haar in de schulden kunnen brengen. Deze geschenken aan haar kinderen geven haar terug een vorm van controle om iets te kunnen doen, iets te kunnen aanbieden, een keuze te kunnen maken als moeder in een zeer kwetsbare en moeilijke situatie.

Ik geef mijn dochters om de beurt een vakantie, dat doe ik met mijn... hoe heet het ook weer ... vakantiegeld, ja. Dus toen mijn dochter klaar was met haar middelbare school, gaf ik haar aan het eind van het jaar een reis ... ik had dat geld dus speciaal opzijgezet en kocht er een vliegticket mee voor haar. Ze ging met een vriendin... en dat was dus belangrijk voor mij, want ik had met dat geld weliswaar een heleboel schulden en andere dingen kunnen betalen, maar soms is het ook belangrijk om dingen te kunnen doen voor mijn kinderen, want wat heeft het anders voor zin?

Dus ... het is ook zo, ... het lijkt misschien niet heel logisch, maar dit zijn ook beslissingen die ik echt na lang nadenken neem, waarbij ik tegen mezelf zeg "ze moeten toch ook weten dat ik dingen voor hen kan doen" want ik bedoel ... ze had wel haar middelbare school afgerond hè. En binnenkort in december, als de corona het toelaat, gaat mijn jongste dochter op vakantie, en dat ga ik haar dus geven met mijn eindejaarspremie.

Dat zijn dus dingen, maar vaak zijn het projecten die ik echt lang van tevoren plan, ik zei al dat ik een Excel-sheet heb die ik wel 50 keer per dag bekijk... daar heb ik dus wel wat stress mee... dus ik ben niet ... maar goed, dat komt omdat ik het onrechtvaardig vind om hen gewoon te zeggen "nee, het geld dat ik verdien is om mijn rekeningen te betalen en zo" en er zijn dus momenten dat ik een beetje loslaat en tegen mezelf zeg "laat maar komen wat komt" [wa60]